

De
Werken
vanzelf-
aan
sprekende
goede
opgave
plannen

Christiaan Sgrooten, cartograaf van Philips II, maakte in 1573 in diens opdracht een atlas van alle Spaanse gewesten. Noordlaren, Haren, Helpman en Essen vallen onder 'Drent'. Het Schuitediep vormt de gewestelijke grens tussen Groningen en Drenthe, de venen in Drenthe zijn aangegeven als grote, bruin omkaderde vlekken. De kaart laat op een prachtige manier de landschappelijke samenhang van Groningen en de Kop van Drenthe zien. Kenmerkend is het netwerk van beken en rivieren en de sterke relatie met het Wad.

De
Werken
vanzelf-
aan
sprekende
goede
opgave
plannen

Een voorbeeld van de rijke Groningse ontwerp- en planningstraditie is het uit 1950 stammende 1000-woningenplan, een initiatief van Huibert Ottevanger, de toenmalige burgemeester van Ulrum. In twee jaar worden in ruim dertig Groninger gemeenten 1165 woningen gebouwd op basis van een ontwerp van het bekende Groninger architectenbureau Kuiler & Drewes. Voor het project ontwerpt de Groninger keramist Anno Smith dit tegeltableau met daarop de wapens van alle deelnemende gemeenten. In iedere deelnemende gemeente krijgt het een plek op het eerste woningblok.

Fotografie: Peter de Kan

*Proloog***Doe het goede, en doe het samen** 6

Groningen staat voor tal van grote opgaven: van klimaatadaptatie en energietransitie tot de bouw van vele nieuwe woningen en het scheppen van nieuw perspectief voor de landbouw. Ondertussen willen we onze steden, wijken, buurten en dorpen leefbaar, herkenbaar en aangenaam houden. De oplossing: maak goede plannen. Doe dat samen en in samenhang. Decennialang hebben we op die manier aan onze leefomgeving gewerkt. Het is de hoogste tijd die draad weer op te pakken.

*Hoofdstuk 1***Handreiking:****Werken aan goede plannen** 11

De handreiking laat zien wat er in welke fase van een plan- en ontwikkeltraject thuishoort. Per fase biedt het zicht op de relevante instrumenten en gereedschappen die ten goede kunnen komen aan de kwaliteit van inhoud, plan, proces en uitvoering. De handreiking is bedoeld voor gemeentelijke en provinciale opdrachtgevers en projectleiders. Al kan hij ook voor andere opdrachtgevers behulpzaam zijn.

*Hoofdstuk 2**Inspirerende Groninger voorbeelden***De voorbeeldige resultaten van het Lopster Model** 26

Het Lopster Model wordt langzaam maar zeker een begrip. En terecht, want deze aanpak voor de inrichting van de openbare ruimte werkt. Wat is de kracht van die werkwijze? Mathijs Dijkstra van LAOS Landscape Urbanism en Menno Smit, strategisch beleidsadviseur Openbare Ruimte van de gemeente Eemsdelta, vertellen het verhaal.

Oud water voor nieuwe tijden: op naar een plan voor de Hunzezone 34

Sturen op inhoud en ambitie, aan de hand van een krachtig verhaal. Ontwerpers aan het begin van het traject betrekken en vrijheid geven om het gesprek te voeren en kennis op te halen. En niet onbelangrijk: het proces dienstbaar maken aan die inhoud en ambitie, in plaats van andersom. Deze vier factoren bepaalden het succes van de studie 'Groningen, stad aan de Hunze'.

De wijze lessen van het Groninger scholenbouwprogramma 42

In 2022 wordt IKC Zuiderkroon in Hoogezand uitgeroepen tot 'Schoolgebouw van het jaar'. Het is niet de enige nieuwe Groninger school die geroemd wordt. Bé Schollemma, voorzitter van de regionale stuurgroep Scholenprogramma, architect Henk Stadens en projectleider Daan Doevendans van de gemeente Midden-Groningen doen uit de doeken waar dat succes vandaan komt.

Samenwerken als succesfactor: een liefdevol plan voor Uithuizen-Noord 50

In Uithuizen kreeg architect Marnix van der Scheer de opdracht veertig woningen te ontwerpen voor woningstichting GoudWonen. Het leverde een liefdevol plan op, passend bij het dorp. En dat binnen een versterkingsopgave waar het op veel plekken een stuk minder zorgvuldig gebeurt. Waarom lukte het hier wel?

*Hoofdstuk 3**Essay***De vanzelfsprekende opgave** 56

Duizend woningen bouwen in twee jaar tijd, van initiatief tot oplevering. Geen tijdelijke units, maar volwaardige, goed ontworpen Groninger eengezinswoningen. Onmogelijk? Nou, niet voor Huib Ottevanger, de burgemeester van Ulrum. In 1950 lanceert hij zijn 1000 Woningenplan. Het is een van de vele voorbeelden van de rijke Groninger ontwerp- en planningstraditie.

Colofon 70

De Kunstwerf van architecten Ard de Vries en Donna van Milligen Bielke

Fotografie: Silvio Zangarini

De toren van de dertiende-eeuwse kerk van Garmerwolde – tegenwoordig ook bekend als de Schoolkerk – werd in opdracht van Stichting Groninger Kerken en Museum Catharijneconvent verrijkt met een magistrale trap naar ontwerp van MX13 en kunstwerken van Studio 212 Fahrenheit.

Fotografie: Peter de Kan

Doe het goede, en doe het samen

Groningen staat voor tal van grote opgaven: van klimaatadaptatie en energietransitie tot de bouw van vele nieuwe woningen en het scheppen van nieuw perspectief voor de landbouw. Maar hoe houden we in al die ruimtelijke dynamiek onze steden, wijken, buurten en dorpen leefbaar, herkenbaar en aangenaam? Makkelijk zal het niet worden. Gelukkig kunnen we de kans op succes aanzienlijk vergroten door alle opgaven slim met elkaar te verknopen en nog sterker in te zetten op samenwerking. Inspireer elkaar, durf het anders te doen, wees genereus en werk samen aan sterke, wederkerige plannen. Is dat nieuw? Welnee. Decennialang hebben we op die manier aan onze leefomgeving gewerkt. Het is de hoogste tijd de draad weer op te pakken.

In dit licht heeft de provincie Groningen Stichting Libau en GRAS gevraagd een handreiking op te stellen. Het is een pleidooi om de rijke Groningse ontwerp- en plannings-traditie een nieuwe impuls te geven. Integrale samenhang en samenwerking, goed opdrachtgeverschap en goed ontwerp vormen de sleutel. Zo kunnen we ervoor zorgen dat al die opgaven die op ons bord liggen de schoonheid en economische potentie van onze provincie versterken, en niet ten koste gaan van de unieke historische kwaliteiten maar deze juist verrijken.

Hoewel de boodschap zich richt tot iedereen die aan de Groninger leefomgeving werkt, is deze handreiking vooral bedoeld voor ambtelijk opdrachtgevers, projectleiders, beleidsmakers, bestuurders en politici. Het eerste hoofdstuk biedt hun handvatten om goede plannen te maken en de ambitie vanaf het eerste idee tot en met de oplevering vast te houden. De cruciale fasen van een ruimtelijk planproces worden beschreven aan de hand van de metafoor van de

hink-stap-sprong. Iedere fase is voorzien van aandachtspunten, instrumenten en gereedschappen die van waarde kunnen zijn. Dit meteen met als aantekening dat het geen generiek verhaal is. Binnen de hink, stap en sprong verdient iedere opgave maatwerk.

Om tot een goede handreiking te kunnen komen, hebben we ons oor te luister gelegd bij diverse gemeentelijke opdrachtgevers en ontwerpers. Verder zijn lessen getrokken uit het verleden en is goed gekeken naar een aantal actuele projecten die als inspiratie kunnen dienen.

Neem bijvoorbeeld het opdrachtgeverschap van de gemeente Groningen dat tot geslaagde projecten met grote maatschappelijke meerwaarde heeft geleid, waaronder de Kunstwerf. Of de projecten die Stichting Groninger Kerken initieert, met mooie resultaten als de Schoolkerk in Garmerwolde en uiterst charmante projecten als de herbestemming en renovatie van de markante Enne Jans Heerd in Maarhuizen

De monumentale Enne Jans Heerd op Maarhuizen werd in opdracht van Stichting Enne Jans Heerd en Staatsbosbeheer gerenoveerd en herbestemd op basis van een plan van Onix NL.

Fotografie: Silvio Zangarini

die afgelopen jaar de eerste Bronzen Havik won: de nieuwe provinciale prijs voor goed opdrachtgeverschap en ontwerp.

Op een hoger schaalniveau kwamen wijze lessen uit projecten als het herstel van het beekdal van de Ruiten Aa en de aanleg van de Onlanden. Voor alle projecten zat de inspiratie niet alleen in hun 'ruimtelijke kwaliteit', maar ook en vooral in de aanpak, de onderliggende ambities en de gedrevenheid van de betrokken projectleiders, ontwerpers, adviseurs, bouwers en bewoners. Zij maakten deze projecten goed en soms zelfs voorbeeldig.

In het tweede hoofdstuk komt een aantal van deze opdrachtgevers, projectleiders en betrokken ontwerpers aan het woord. Zij vertellen enthousiast over 'hun' projecten: de Lopster Aanpak, het regionale scholenbouwprogramma, de versterkingsopgave in Uithuizen-Noord en een inspirerend plan voor het terugbrengen van de Hunzeloop in de stad Groningen.

De handreiking sluit af met een essay dat ons een terugblik verschaft in de ontwikkeling en betekenis van het ruimtelijk ontwerp voor Groningen. Het laat zien dat we op een sterke ontwerp- en planningstraditie kunnen leunen en waarom het belangrijk is die *juist nu* nieuw leven in te blazen.

Vanzelfsprekend goed

Wat is ruimtelijke kwaliteit? Menigeeen heeft er moeite mee om dat in een paar zinnen te duiden. Zelfs professionals die er zo ongeveer dagelijks mee bezig zijn. Toch wordt de term te pas en te onpas gebruikt. Dat het belangrijk is, weten we allemaal. Iedereen woont, werkt, leeft en verblijft het liefst op een plek die mooi, fijn, herkenbaar, gezond en aange-naam is. Maar wat ruimtelijke kwaliteit dan precies is – en vooral hoe je ertoe komt – laat zich niet makkelijk vangen.

Om te begrijpen hoe dat komt, moeten we terug naar het jaar 1982, toen de term voor het eerst werd gebruikt. Binnen de burelen van de Rijksplanologische Dienst diende het vooral om aandacht te vragen voor de meerwaarde van goede ruimtelijke plannen die onder invloed van een groeiend aantal procedures en de economische malaise van de jaren 80 in het gedrang kwamen. Ruimtelijke kwaliteit was vooral een agenderende term.

Sindsdien zijn we ruimtelijke kwaliteit steeds meer gaan zien als een van de vele doelen waar we in de bouw en ruimtelijke ordening mee te maken hebben. Denk alleen al aan de eisen op het vlak van bouwtechniek, duurzaamheid, geld en haalbaarheid die vaak wel in een paar zinnen scherp neer te zetten zijn. Sterker, vaak zijn er niet eens woorden

De Onlanden is het resultaat van een nauwe samenwerking tussen de provincie Drenthe, waterschap Noorderzijlvest, de Dienst Landelijk Gebied, de gemeenten Noordenveld en Tynaarlo, Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en LTO-Noord. Het natuurgebied, waarvan de aanleg in 2008 begon, bestaat uit ruige hooilanden, moerasbos en volop ruimte voor overvloedig water. Bij langdurige, hevige regenval zorgt dit gebied dat de stad Groningen droge voeten houdt.

Fotografie: Daniel Bosma

nodig. Cijfers maken de eisen hard. Een 'zachte waarde' als ruimtelijke kwaliteit sneuvelt daarin natuurlijk snel. Zeker wanneer het lastig is die in een paar woorden te duiden.

We zouden ervoor kunnen kiezen om de term ruimtelijke kwaliteit ook hard te maken, zodat hij overeind blijft in de clash tussen geld, bouwtechniek en vastgoedbelangen. Toch is het de vraag of dit de juiste weg is, nog los van het feit dat veel waarden die we met de term proberen te vangen hun kracht juist halen uit 'het zachte'. Veel beter zou het zijn om ruimtelijke kwaliteit niet langer als doel te zien. Het dient gewoon weer het vanzelfsprekende resultaat te zijn van goede plannen waarin al die verschillende waarden, eisen en belangen duurzaam in balans gebracht zijn. Niet alleen binnen de huidige context, maar ook met het oog op de toekomst.

De normaalste zaak van de wereld

Goede plannen dus. Maar wat maakt een plan goed? En is dat niet net zo vaag als de term ruimtelijke kwaliteit? Nou, nee. Eigenlijk is het heel makkelijk om een goed plan van een minder goed plan te onderscheiden. En de grap is dat dit vaak helemaal niks te maken heeft met geld. Bevlogenheid, maatschappelijke betrokkenheid, plezier en ambitie vormen vrijwel altijd de basis voor een goed plan.

Het ontwerp is hierbij een prachtig instrument om tot de beste en meest evenwichtige oplossingen te komen. Daarnaast lossen goede plannen eigenlijk altijd meer dan één opgave op. Hoe groot of klein ook, ze zijn per definitie integraal en samenhangend. Nooit is het een optelsom van afgevinke deelbelangen. Ze denken niet alleen aan zichzelf maar ook aan hun context. Ze zijn zich bewust van de omgeving en van bredere maatschappelijke en cultuur-historische waarden. Ze zijn wederkerig en genereus voor het nu en de toekomst. En ze zijn altijd het resultaat van hechte samenwerking.

Om daar te komen hebben we bevlogen opdrachtgevers en projectleiders nodig. Maar ook ambitie en heldere condities die ruimte laten om verrast te worden. Dan blijkt vaak dat binnen de bestaande aanbestedingsregels veel meer mogelijk is dan menigeen denkt en dat het Didam-arrest – dat benadrukte dat iedereen gelijke kansen verdient bij het verwerven van grond of gebouwen – echt geen sta-in-de-weg hoeft te zijn.

Ook vraagt het om goede ontwerpers die hun vak verstaan, nieuwsgierig zijn en die, net als hun opdrachtgevers, bewonersparticipatie als een vanzelfsprekend onderdeel van het ontwerpproces zien. En niet onbelangrijk: vind wat, ga het gesprek aan, daag elkaar uit, inspireer elkaar, neem stelling, wees kritisch wanneer het moet en prijs een ander net zo goed.

Beekherstel Ruiten Aa

Fotografie: Marketing Groningen

We zitten in een buitengewoon boeiende periode waarin het verknopen van opgaven en het vinden van vanzelfsprekende, samenhangende oplossingen pure noodzaak is. Simpelweg omdat alles met elkaar samenhangt: van klimaatadaptatie, de transitie van de landbouw en de forse woningbouwopgave tot de duurzame energietransitie, het herstel van natuurwaarden en het veiligstellen van schoon (drink)water.

Al die opgaven vragen om een integrale aanpak op basis van ambitie, vakmanschap en deskundigheid. Het ontwerp is een onmisbaar instrument om tot de benodigde samenhang te komen. Het leidt tot betere, vanzelfsprekende plannen en zorgt vaak ook nog eens dat het werk er een stuk leuker en effectiever van wordt. Het brengt energie, plezier en voldoening.

Vanuit de programmaopgave Erfgoed, Ruimtelijke Kwaliteit en Landschap en het Atelier Ruimtelijke Kwaliteit en Landschap levert de provincie Groningen daaraan al een bijdrage. Aansluitend vormt deze handreiking een stimulans om met elkaar de draad structureel en provinciebreed weer op te pakken.

Laten we samen het goede doen en zo een mooi nieuw hoofdstuk toevoegen aan onze prachtige provincie en de rijke Groninger ontwerp- en planningstraditie!

Aanloop

Hink

Stap

Landing

Sprong

Werken aan goede plannen

Handreiking

Aanloop, hink, stap, sprong en landing

Wie over een sloot wil springen, doet er goed aan een aanloop te nemen. Dat verhoogt de kans dat je met een mooie landing en zonder een nat pak de overkant haalt. Eigenlijk geldt hetzelfde voor het maken van goede plannen. Een krachtige aanloop is het halve werk.

Natuurlijk is alleen een mooie aanloop niet genoeg. In het proces van plan naar realisatie zijn meer relevante fasen te onderscheiden. Van de aanloop naar de hink, de stap, de sprong en de landing. Deze metafoor dient als basis voor deze handreiking. Het dient als hulpmiddel voor gemeentelijke en provinciale opdrachtgevers en projectleiders. Al kan het ook voor anderen behulpzaam zijn: van semi-publieke opdrachtgevers tot woningcorporaties, ontwikkelaars, bewoners en bewonerscollectieven.

De handreiking komt niet uit de lucht vallen. De inhoud is gebaseerd op de kennis en ervaring van diverse publieke opdrachtgevers, adviseurs en ontwerpers. Daarnaast zijn diverse voorbeeldprojecten tegen het licht gehouden. In de handreiking keren alle geleerde lessen terug.

Aan de hand van de hink stap sprong-metafoor laat deze handreiking zien wat er in welke fase van een plan- en ontwikkeltraject thuishoort. Per fase biedt het zicht op de relevante instrumenten: van harde juridische kaders en beleid tot meer zachte gereedschappen die ten goede kunnen komen aan de kwaliteit van inhoud, proces, plan en uitvoering.

Let op: de aanloop, de sprong en de landing gebeuren altijd in dezelfde volgorde. Daartussenin kunnen de hink en de stap soms van plek wisselen, afhankelijk van de aard van de opgave. Deze handreiking biedt dus geen vaste receptuur. Wel biedt het houvast en inspiratie. Hou daarbij steeds voor ogen hoe belangrijk goed opdrachtgeverschap is. Het kan een project maken en breken.

Bovendien is goed opdrachtgeverschap van grote invloed op het plezier en de energie waarmee door alle betrokkenen aan een project gewerkt wordt. En dat betaalt zich altijd uit!

Aanloop: weten wat je wilt

Ieder project begint met een goed verhaal, een duidelijk doel en een bijpassend ambitieniveau. Niet met een budget of een planning. Een gedegen aanloop biedt ruimte voor het formuleren van zo'n narratief. In de aanloopfase neem je de tijd om verbanden te leggen, de context en de opgave te verkennen en inspiratie op te doen. Soms is het nodig om nog net een paar stappen achteruit te doen voor een optimale aanloop. Dat kost misschien wat meer tijd, maar de extra snelheid die je daarna opbouwt, compenseert dat. In de regel geldt: hoe beter die aanloop, hoe verder je komt.

Aandachtspunten tijdens de aanloop:

- Zoom uit, denk gebiedsgericht en kijk dus ook goed naar dat wat er speelt in de bredere omgeving, zowel op de korte als de langere termijn. Onderzoek de raakvlakken met omliggende opgaven, analyseer en kijk in hoeverre die opgaven elkaar kunnen versterken.
- Krijg grip op alle relevante juridische en planologische kaders en het ruimte-gerelateerde beleid. Inventariseer ook of er bijvoorbeeld sprake is van verplicht milieu- of archeologisch onderzoek.
- Kijk naar het gehele systeem boven en onder de grond. Geef water en bodem een sturende rol.
- Zorg voor samenhang in de aanpak en maak werk van werk. Denk voorbij eigendomsgrenzen en verken met partijen in de omgeving de kansen op een hoger schaalniveau.
- Vind niet het wiel opnieuw uit. Kijk de kunst af en haal inspiratie op. Die kan komen van projecten elders, maar ook uit de directe omgeving en de (ontwerp)geschiedenis.
- Doe vooraf ontwerpend en cultuurhistorisch onderzoek en verken scenario's. Blijf daarin realistisch, maar beperk je niet. Dit is van grote waarde om de uitvraag goed te kunnen stellen en de samenhang te borgen.
- Betrek bewoners en omwonenden zo vroeg mogelijk. Doe dat niet in een losstaand participatietraject. Neem ze volwaardig mee in het verkennen van de kansen en mogelijkheden. In die zin is ontwerpend onderzoek ook een prachtig participatie-instrument.
- Maak het ontwerpend onderzoek niet te klein, maar zeker ook niet te groot. Afhankelijk van de opgave kan een goede ateliersessie met de juiste personen aan tafel al voldoende zijn.

- Bespaar jezelf dubbel werk. Maak gebruik van alle informatie die er al is: van cultuurhistorische verkenningen en gebiedsbiografieën tot eerder gemaakte plannen en visies.
- Denk alvast na over je kwaliteitsborging en richt dit waar mogelijk alvast in. Dat kan bijvoorbeeld met een supervisor, een kwaliteitsteam, een dorpsbouwmeester of een gemeentelijke commissie omgevingskwaliteit. Bij voorkeur is je kwaliteitsgremium onafhankelijk.

Instrumenten en gereedschappen die je in kunt zetten tijdens de aanloop:

- Ontwerpend onderzoek en cultuurhistorisch onderzoek
- Excursies naar goede en minder goede voorbeelden
- Gebiedsbiografieën
- Monumenten Inventarisatie Project
- Kennisatlassen en -platforms
- Stedenbouwkundige en andere ruimtelijke programma's van eisen en kaders
- (Beeld)kwaliteitsplannen
- Provinciale subsidie Ruimtelijke Kwaliteit voor inzet ontwerpdeskundigheid
- Plaberum

Hink: van ambitie naar uitvoering

Na de aanloop worden het verhaal, het doel en de ambitie concreet vertaald in een uitvoering. De opdrachtgever geeft in deze fase vorm aan het opdrachtgeverschap. Er wordt bepaald wat nodig is om tot een optimaal resultaat te komen. Het proces, de planning en het budget worden hierop ingericht. Er ontstaat duidelijkheid over de best passende selectie van ontwerpers en uitvoerders. Belangrijk is ook om in de hink-fase goed te bepalen hoe de kwaliteit tot en met de realisatie wordt geborgd, hoe groot of klein het project ook is.

Aandachtspunten bij de hink:

- Maak doel en ambitie concreet. Zeg wat je wilt en wat je belangrijk vindt. Stel vanuit de ambitie de uitvoering op met daarin ook de kaders aangaande budget en tijd.
- Organiseer zo vroeg mogelijk politiek en bestuurlijk commitment rond de ambitie en de uitvoering.
- Geef de analyse van alle relevante beleidskaders, planologische en juridische kaders een duidelijke plek in de uitvoering en bepaal hoe de planologische procedure doorlopen wordt.
- Borg en benoem naast de harde eisen, bijvoorbeeld op het vlak van duurzaamheid en vierkante meters, ook de zachte waarden die je wenst terug te zien.
- Bepaal welke disciplines je nodig hebt.
- Beschouw ruimtelijke kwaliteit niet als een doel op zich maar als het resultaat van een samenhangend plan, gebaseerd op gedeelde doelen en belangen.
- Daag uit, prikkel en geef ruimte om je te laten verrassen door nieuwe inzichten. Organiseer een sparringpartner en laat jezelf kritisch bevragen op de concept-uitvoering.
- Hou ook in je definitieve uitvoering ruimte voor varianten en alternatieven.
- Bouwbesluit, welstand en omgevingsplan beschrijven een ondergrens; niet de gewenste kwaliteit. Check vooraf alles op actualiteit en samenhang. Gebruik ze als vertrekpunt, niet als doel.

- Regel de selectie van externe partijen slim. Hou het compact. Vraag genoeg partijen, maar niet te veel. En zorg voor een passende vergoeding voor de deelnemers.
- Voor zover dit nog niet gebeurd is in de aanloop: geef vorm aan en organiseer je kwaliteitsborging, bijvoorbeeld in de vorm van een supervisor, een kwaliteitsteam, een dorpsbouwmeester of een gemeentelijke commissie omgevingskwaliteit.
- Bij opdrachten die vallen onder het Europese aanbestedingsrecht is vaak veel meer mogelijk: van prijsvragen en visiepresentaties tot open oproepen. Maak gebruik van die mogelijkheden en profiteer van de kennis en kunde van organisaties als PIANOo, het expertisecentrum aanbesteden van het ministerie van Economische zaken en zorg voor een procedure op maat.
- Kijk goed hoe andere gemeenten in Nederland omgaan met aanbestedingen en vooral de gekozen vorm. Ook over de grens is inspiratie te halen, zeker in Vlaanderen dat een rijke traditie van open oproepen en prijsvragen binnen EU-aanbestedingsprocedures kent.
- Bij opdrachten en opdrachtgevers die niet vallen binnen het Europese aanbestedingsrecht is een selectie niet nodig, maar kan het natuurlijk wel helpen om tot de best mogelijk match te komen. Ook hier kunnen prijsvragen, open oproepen en visiepresentaties hun waarde bewijzen.
- Weet wie je vraagt, kijk buiten de bekende eigen cirkel en gun jezelf het genoegen verrast te worden door nieuw talent, jonge aanwas en bureaus die je nog niet kende.
- Kies bij voorkeur eerst de ontwerper (architect, stedenbouwkundige, landschapsarchitect), al dan niet in combinatie met een aannemer, bouwer dan wel uitvoerder.
- Kijk of als onderdeel van het ontwerpproces, de inzet van beeldende kunst tot meerwaarde kan leiden. Dat kan gaan over autonome kunstenaars en toegepaste kunstenaars, maar ook om grafisch vormgevers en andere vertegenwoordigers van 'de creatieve industrie'.
- Durf te experimenteren met de selectieprocedure. Stimuleer samenwerking in je selectie. Combinaties van bureaus en disciplines leveren veel op.
- Wees bij een selectie vooraf duidelijk over de beoordelingscriteria en de wegingsfactoren. Overweeg ruimte te geven aan subjectieve criteria waarmee de beoordelaars een indruk kunnen krijgen van de 'soft skills' van de deelnemers, zoals de bevoegdheid en het vermogen om opbouwend samen te werken.

- Zorg tijdens de selectie voor duidelijke kaders, een heldere procesgang en een krachtig voorzitterschap van een selectiecommissie of jury die de kaders bewaakt en erop toeziet dat het oordeel op de juiste gronden tot stand komt.
- Ga voor een deskundige jury die in staat is om plannen echt op waarde te schatten, met gevoel voor de harde en de zachte criteria.
- Bewoners kunnen zeker een rol spelen in een jury, maar niet ter vervanging of als onderdeel van een participatietraject. Zorg in alle gevallen voor een goede begeleiding van bewoners in de jury. Geef ze goede informatie en uitleg. Op die manier komen zij het best tot hun recht.
- Goedkoop blijkt vaak duurkoop. Denk na over het beheer en onderhoud en breng tijdig de (maatschappelijke) kosten en baten op de langere termijn in beeld.
- Kies altijd voor het beste plan, niet voor het goedkoopste plan. In alle gevallen is het beter om vanuit dat beste plan op zoek te gaan naar optimalisaties.
- Stel een juryrapport op waarin inzichtelijk wordt hoe de plannen beoordeeld zijn. Deel dit met alle deelnemers of, nog beter: maak het samen met alle inzendingen publiek.

Instrumenten en gereedschappen die je in kunt zetten tijdens de hink:

- Open oproep
- Ontwerpprijsvraag
- Een-op-een-uitvragen
- Partnerselectie
- Reguliere aanbesteding

Stap: ontwerp en uitwerking

Na selectie van het beste plan, het beste idee of de meest overtuigende visie volgt het moment van ontwerp en uitwerking. Hoe dat vorm krijgt, wordt sterk bepaald door de aard van de opgave en het werk dat tijdens 'de hink' is gedaan. Zo is er bij een keus op grond van een idee of visie meer ontwerpwerk. Ook zullen de ontwerpers zich altijd de locatie en het onderzoeksgebied eigen moeten maken door middel van veldwerk en bureauonderzoek. Met de kwaliteiten, verbeterpunten, kansen en bedreigingen als vertrekpunt worden de (on)mogelijkheden onderzocht door middel van bijvoorbeeld variantenstudies. Op basis hiervan worden ontwerpkeuzes gemaakt en wordt het plan uitgewerkt.

Aandachtspunten tijdens de stap:

- Betrek in een zo vroeg mogelijk stadium bewoners en alle disciplines die nodig zijn voor de technische uitwerking en realisatie van het plan. Inspireer en daag elkaar uit.
- Zorg voor een gedegen project- en ontwerpteam waarin verschillende relevante disciplines zitting hebben. Hou het team compact en geef het mandaat.
- Hou bestuur en politiek betrokken en geef inzicht in de ontwerpstappen en de gemaakte keuzes.
- Voor zover dat niet al onderdeel was van eerdere fasen: maak variantenstudies.
- Gebruik het verhaal van de plek en de cultuurhistorie als inspiratie bij het ontwerp.
- Hou voor ogen dat goede plannen wederkerig zijn en altijd meer dan een 'ding' oplossen.
- Blijf scherp op je doel en ambitie. Laat je tijdens de ontwerp- en uitwerkingsfase van tijd tot tijd kritisch bevragen door je kwaliteitsgremium. Doe dat in ieder geval op belangrijke momenten: schetsontwerp (SO), voorlopig ontwerp (VO) en definitief ontwerp (DO).

- Organiseer als onderdeel van het ontwerptraject sessies met bewoners en andere betrokkenen. Maak het dynamisch, zorg voor een dialoog, leg uit waarom welke keuzes gemaakt worden en blijf altijd goed luisteren. Het ontwerp kan heel goed als participatietool dienen.
- Stel binnen de kaders van het plan, het doel en de ambitie definitieve beslissingen zo lang mogelijk uit. Niet om de hete aardappel voor je uit te schuiven, wel om iedereen de tijd te geven om echt met de beste oplossing te komen.
- Ieder project krijgt te maken met tegenvallers: groot of klein. Een goed plan is in staat deze binnen de afgesproken kaders en met behoud van doel en ambitie op te vangen.
- Maak de meest duurzame keuzes. Behalve over herbruikbaarheid gaat het dan ook over levensduur en onderhoud. Neem dit mee in het ontwerp en laat het doorwerken in het materiaalgebruik.
- Kijk niet alleen naar de kosten op de korte termijn maar ook en vooral op de langere termijn. Dit betaalt zich altijd uit.
- Op basis van een goed plan kan een goede aannemer wonderen verrichten. Kies dus net als bij je ontwerper altijd voor de beste uitvoerder: iemand met liefde voor het vak en kennis van het ambacht.

Instrumenten en gereedschappen die je in kunt zetten tijdens de stap:

- Plaberum
- Kwaliteits- of waarderingskaarten
- Schouw
- Bewonersbijeenkomsten
- Ontwerpateliers
- Variantenstudies
- Vooroverleg met een kwaliteitsteam, een Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit of een gemeentelijke commissie Omgevingskwaliteit en Cultuurhistorie
- Provinciale subsidie Ruimtelijke Kwaliteit voor inzet ontwerpdeskundigheid

Sprong: van plan naar uitvoering

De sprong is het moment waarop het plan en daarmee de onderliggende doelen en ambities worden gerealiseerd. Het wordt concreet en tastbaar. Dat begint met het opstellen van het bestek en eindigt bij de oplevering. Net als in alle andere fasen geldt ook hier dat de mooiste projecten altijd het resultaat zijn van teamwork. Uiteindelijk gaat het om vertrouwen, vakmanschap en het maken van de juiste keuzes, ongeacht de grootte van een project.

Aandachtspunten tijdens de sprong:

- Geef de betrokken ontwerpers de regie over het opstellen van het bestek en controleer het samen.
- Blijf als opdrachtgever betrokken en geef je ontwerpers ook tijdens de realisatie een bepalende rol.
- Stimuleer tijdens de realisatie de dialoog en samenwerking tussen opdrachtgever, ontwerpers en uitvoerders.
- Betrek bewoners en omwonenden bij de uitvoering. Wees proactief en hartelijk. Vertel wat er gaat gebeuren. Dat gaat verder dan een bouwboard en een folder in de brievenbus.

Instrumenten en gereedschappen die je in kunt zetten tijdens de sprong:

- Supervisie door de ontwerper tijdens de bestekfase
- Kwaliteitsbewaking door de ontwerper tijdens de uitvoering
- Kennis delen met het brede publiek tijdens de uitvoering, bijvoorbeeld door rondleidingen te organiseren.
- Organiseer betrokkenheid rond de realisatie. Leg samen met betrokkenen de eerste steen of plant samen de eerste bomen.

Landing: opleveren, vieren, leren en kennis delen

Onder de landing wordt de oplevering verstaan. Dit is het moment om de resultaten te vieren met elkaar. Maar ook vormt de oplevering het logische moment om terug te kijken, te leren en ervaringen te delen. Wat zouden we met de kennis van nu anders hebben gedaan? Welke lessen hebben we geleerd? Door de waan van de dag komen we aan deze vragen ten onrechte zelden toe. En dat terwijl een fantastisch resultaat enthousiasmeert en evaluaties en het delen van kennis belangrijk zijn om op andere plekken snelheid te maken en ook aansprekende resultaten te boeken.

Aandachtspunten bij de landing:

- Vier het resultaat met alle betrokkenen.
- Evaluer het proces van aanloop tot landing. Bepaal wat goed is gegaan en wat er beter had gekund.
- Deel de geleerde lessen niet alleen met alle betrokkenen. Laat ook anderen binnen en buiten de organisatie profiteren.
- Deel het resultaat intern en extern via verschillende kanalen: van (vak)media tot inzendingen voor architectuurprijzen, jaarboeken en de provinciale kwaliteitsgids.

Instrumenten en gereedschappen die je in kunt zetten tijdens de landing:

- Evaluatie van projecten, bijvoorbeeld via de bijeenkomsten van Ruimtemakers
- Tentoonstellingen
- Lezingen
- Deelname aan architectuur-, opdrachtgeverschaps-, en ontwerprijzen
- Publicaties in media en vakliteratuur
- Opname in provinciale kwaliteitsgids

Lijst van begrippen, instrumenten en gereedschappen

Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit

De Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit is onafhankelijk en wordt door de gemeenteraad benoemd. De commissie is doorgaans interdisciplinair van samenstelling en wordt veelal ingezet voor de beoordeling van grotere plannen, bouwaanvragen en ruimtelijke ontwikkelingen. Gemeentelijk beleid zoals vastgelegd in het omgevingsplan, stedenbouwkundig plan, beeldkwaliteitsplan en Nota's uiterlijk van bouwwerken vormen het kader waarbinnen de commissie haar werk doet. Bij grote, intensieve projecten en gebiedsontwikkelingen kan de gemeente voor een bepaalde periode ook een kwaliteitsteam instellen met daarin een vertegenwoordiging van de Adviescommissie voor Omgevingskwaliteit.

Architectuurgidsen

Architectuurgidsen bieden een overzicht van projecten uit een bepaalde periode in bijvoorbeeld een specifieke stad, of bevatten het oeuvre van een specifieke ontwerper of bureau.

Architectuurprijzen

Nederland kent tal van prijzen gericht op ontwerp-kwaliteit, goed opdrachtgeverschap en voorbeeldige realisatie. Voorbeelden zijn de Gouden Piramide, de jaarlijkse rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap in de architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur, infrastructuur en ruimtelijke ordening, de NRP Gulden Fenix voor renovatie en transformatie van de bestaande bebouwde omgeving, en BNA Gebouw van het Jaar. Veel gemeenten hebben hun eigen architectuurprijs, zoals de Groninger Architectuurprijs, de Gouden AAP in Amsterdam, de Rotterdam Architectuurprijs en de Willem Diehl-prijs in Arnhem. Daarnaast zijn er provinciale architectuurprijzen, zoals die van Drenthe en Friesland. Veel prijzen hebben als doel het verhogen van de publieke belangstelling voor goed ontwerp. Daarnaast zijn het aanleidingen om te vieren wat goed gaat en bieden ze inspiratie aan de vakgemeenschap. Veel van de ontwerp- en architectuurprijzen kennen een vakprijs én een publieksprijs.

Atlassen

Atlassen zijn verzamelingen van kaarten en andere afbeeldingen met geografische informatie over een gebied, een bepaald thema of een specifieke periode. Veel informatie is online beschikbaar, bijvoorbeeld via kwaliteitsgidsgroningen.nl, atlasleefomgeving.nl, klimaat-effectatlas.nl en topotijdreis.nl.

Beeldbanken

Beeldbanken met historisch fotomateriaal vormen een waardevolle bron van informatie over de ontwikkeling van een gebied. De website beeldbankgroningen.nl is een mooi voorbeeld.

Beeldkwaliteitsplan

Het beeldkwaliteitsplan beschrijft de gewenste beeldkwaliteit van de bebouwing. Het bevat bijvoorbeeld eisen ten aanzien van gevels, kapvormen, kleurgebruik en de (openbare) buitenruimte. Een beeldkwaliteitsplan bevat toetsbare criteria. Het is een verbindend element tussen landschap, architectuur en stedenbouw. Het plan geeft richtlijnen en criteria voor de vormgeving van bebouwing en de inrichting van de ruimte, bijvoorbeeld aan de hand van schetsen en afbeeldingen. Een beeldkwaliteitsplan kan vastgesteld worden als onderdeel van de welstandsnota.

Dorpsbouwmeester

Gemeenten kunnen een stads- of dorpsbouwmeester benoemen om de samenhang tussen verschillende projecten in de stad of het dorp te stimuleren en plan-kwaliteit te bevorderen. Een stads- of dorpsbouwmeester heeft vaak een inspirerende, verbindende en agenderende rol. Bouwmeesters adviseren gevraagd en ongevraagd het college, de raad en de ambtelijke organisatie. Ook spelen

ze vaak een rol bij het voeren van het gesprek met de inwoners. Bouwmeesters functioneren het best vanuit een onafhankelijke positie. Vaak hebben zij namens de gemeente ook zitting in kwaliteitsteams of spelen zij een rol in de samenstelling daarvan.

Excursies

Excursies vormen een uitstekend instrument om inspiratie op te doen voor de aanpak van vergelijkbare opgaven op andere plekken. Ze helpen om ambities scherp te krijgen en in het proces de betrokkenheid van belanghebbenden te bevorderen.

Gebiedsbiografie

Gemeenten zijn verplicht landschap en erfgoed integraal te verknopen met andere beleidsterreinen in de gemeentelijke omgevingsvisie. Een gebiedsbiografie, soms ook wel landschapsbiografie genoemd, is daarvoor een goed instrument. Het beschrijft de opbouw en ontstaans-geschiedenis van een gebied. Kenmerkend is de samenhangende aandacht voor bodem en ondergrond, erfgoed, archeologie, cultuurhistorie, stedenbouw, natuur en landschap. Vaak worden de bestaande impliciete en expliciete kwaliteiten van een gebied in een gebiedsbiografie gekoppeld aan de gemeentelijke ambities en eigentijdse, dan wel toekomstige opgaven. Dat maakt een gebiedsbiografie tot een waardevol vertrekpunt voor ruimtelijke (ontwerp)opgaven. Een gebiedsbiografie kan verschillende vormen aannemen. Het kan meer beschrijvend en inspirerend van aard zijn, maar ook richtinggevend en randvoorwaardelijke principes vastleggen voor toekomstige ingrepen. Het opstellen van een gebiedsbiografie kan waardevol zijn voor het inrichten van participatie voor de omgevingsvisie. Zie voor meer informatie over de inhoud en betekenis van gebiedsbiografieën en een actueel overzicht: cultureelerfgoed.nl en kwaliteitsgidsgroningen.nl.

Handboeken

Handboeken, handreikingen, protocollen, leidraden en inspiratieboeken bieden houvast bij de invulling van veelvoorkomende ruimtelijke ontwikkelingen. Ze zijn bedoeld om betrokkenen te inspireren en houvast te bieden bij het maken van goede ontwerpen. Waar inspiratieboeken puur bedoeld zijn ter inspiratie, kunnen handreikingen, leidraden, protocollen en handboeken na vaststelling door het college en de raad een formele beleidsstatus krijgen. Voorbeelden zijn de Ontwerpleidraad Openbare Ruimte en het recente Handboek Hoger Bouwen, beide van de gemeente Groningen, en het protocol Ontwerpselecties van de gemeente Rotterdam. Handreikingen, handboeken, leidraden en inspiratieboeken zijn doorgaans rijk geïllustreerd en bevatten heldere principes en uitgangspunten. In Groningen worden veel handreikingen en inspiratiegidsen ontsloten via kwaliteitsgidsgroningen.nl.

Internationale Bouwtentoonstelling (IBA)

Een Internationale Bouwtentoonstelling, ook wel Internationale Bauausstellung (IBA), is een instrument dat vooral in Duitsland regelmatig wordt toegepast voor het verkennen en realiseren van nieuwe ideeën, plannen en projecten op het vlak van planologie, stedenbouw en architectuur. Vaak wordt een IBA gebruikt om een sociale, culturele of economische impuls te geven aan een specifieke stad of regio. IBA's kennen geen gestandaardiseerd format. Ze zijn er in vele soorten en maten. Voorbeelden zijn de internationale architectuurbeurs van Stuttgart (1927) die de basis legde voor de invloedrijke Weißenhofsiedlung, Interbau 57 in Berlijn die in 1957 leidde tot het herbouwde Hansaviertel en IBA Emscher Park dat tussen 1989 en 1999 een enorme economische en culturele impuls gaf aan een voormalige industriële regio in het Ruhrgebied. In Limburg is het meerjarige regionale ontwikkelinstrument IBA Parkstad een voorbeeld van een Nederlandse variant. In zekere zin zijn ook de architectuurmanifestaties die de gemeente Groningen sinds de late jaren 80 van de vorige eeuw organiseert geïnspireerd op de IBA.

Kavelpaspoort

Een kavelpaspoort vormt een document dat door een gemeente of verkopende partij voor een bouwkaavel wordt opgesteld. Het document beschrijft en verbeeldt de kenmerken van een kavel en de regels en randvoorwaarden die gelden voor bouwen en de inrichting van de grond.

Kennisportalen

Er zijn uiteenlopende kennisportalen beschikbaar vol waardevolle informatie over ruimterelateerde opgaven. Een greep:

kwaliteitsgidsgroningen.nl,
linkeddata.cultureelerfgoed.nl,
omgevingswet.overheid.nl,
landschapsgeschiedenis.nl,
leestekensvanhetlandschap.nl,
verhalenvangroningen.nl.

Kwaliteits- of waarderingskaarten

Kwaliteitskaarten zijn grafische verbeeldingen van de in een plangebied aanwezige te waarden fysiek-ruimtelijke kenmerken. Idealiter komen deze kaarten tot stand in een wisselwerking tussen verschillende ontwerpende vakdisciplines en bewoners.

Kwaliteitsteam

Een kwaliteitsteam, ook wel Q-team genoemd, is een onafhankelijke commissie van experts die gevraagd en ongevraagd adviseert over ruimtelijke opgaven, plannen en ruimtelijke kwaliteit. Voor opdrachtgevers is een kwaliteitsteam een krachtig instrument om plankwaliteit te bevorderen en tot en met de realisatie vast te houden. Een goed opererend kwaliteitsteam houdt alle betrokkenen scherp, zorgt voor een brede benadering, bewaakt een

zorgvuldige procesgang en denkt als klankbord onafhankelijk mee met de opdrachtgever en de betrokken ontwerpers en uitvoerders. Kwaliteitsteams komen in veel verschillende soorten en maten voor. Sommige zijn regionaal of provinciaal van aard en beslaan een diversiteit aan plannen en opgaven. Andere zijn verbonden aan een specifiek project of een gebiedsontwikkeling. Kwaliteitsteams bewijzen hun waarde vooral bij grote, complexe opgaven. Daarnaast kunnen ze zeer waardevol zijn bij het verkennen en formuleren van de opgave gedurende de aanloop en de hink. Lees meer over het inrichten van een kwaliteitsteam in de handleiding 'Help een Q-team', opgesteld door het College van Rijksadviseurs.

Landschapsbiografie

Zie: gebiedsbiografie.

Landschapsvisie of -ontwikkelingsplan

Een landschapsvisie of landschapsontwikkelingsplan geeft richting aan ruimtelijke opgaven in het buitengebied, veelal met als doel de daarin aanwezige kwaliteiten te behouden, te versterken en door te ontwikkelen. Het dient als kwaliteitskader en beschrijft uitgangspunten, richtlijnen, principes en spelregels. Een landschapsvisie of ontwikkelingsplan is in veel gevallen een concretisering van een gebieds- of landschapsbiografie.

Landschapsplan, inpassings- of inrichtingsplan

Naamgeving voor plandocumenten in de uitwerkingsfase waaruit blijkt dat de voorgestane ontwikkeling natuur- en landschappelijke waarden niet schaadt en dat er sprake is van een algemene ruimtelijke kwaliteitsverbetering. Het bestaat uit een ontwerp-tekening en een tekstuele toelichting waaruit de gemaakte ontwerpkeuzes blijken.

Leidraad selectie ontwerpers

Het betrekken van de juiste ontwerper voor de voorliggende opgave vraagt om een zorgvuldig selectieproces gericht op de beste prijs-kwaliteitverhouding. PIANOo, het Expertisecentrum Aanbesteden van het ministerie van Economische Zaken, heeft hiervoor een handreiking met stappenplan voor het toepassen van het gunningscriterium Beste prijs-kwaliteitverhouding (BPKV) tijdens (de voorbereiding op) een aanbesteding opgesteld. Ondanks dat de stappen een logische volgorde impliceren, wil dat niet zeggen dat de volgorde leidend is bij het toepassen van BPKV. Soms zul je een stapje terug moeten doen of juist vooruit moeten kijken, om te lezen wat de consequenties kunnen zijn van bepaalde keuzes. Het stappenplan helpt om het toepassen van BPKV steeds beter in de vingers te krijgen. Zie ook: pianoo.nl.

Manifestaties

Een architectuur-, ontwerp- of ontwikkelmanifestatie is een typisch Gronings fenomeen dat vooral door de gemeente Groningen al jarenlang met veel succes wordt

toegepast. Voorbeelden zijn De Intense Stad, Intense Laagbouw, BouwJong!, Wonen in Stadshart, Sponsland en Bouw Anders. Binnen de manifestaties worden concrete opgaven gekoppeld aan ontwerpend onderzoek. Het doel is altijd om tot daadwerkelijke realisatie van plannen te komen. Manifestaties bieden een prachtig platform voor kennisuitwisseling, dialoog en het verhogen van plan-kwaliteit. Vaak worden manifestaties gecombineerd met een breder publieksprogramma. Resultaten worden gedeeld via publicaties en tentoonstellingen. De Groninger manifestaties zijn in zekere zin een variant op de IBA.

Nota uiterlijk van bouwwerken

Voor het bouwen of ingrijpend veranderen van een gebouw is een omgevingsvergunning nodig. Als onderdeel van die vergunning toetst de gemeente ook of het plan wel in de omgeving past. Bij zo'n toets wordt er gekeken naar het ontwerp van het gebouw, hoe het zich verhoudt tot de omgeving en naar de bouwtechnische en esthetische uitwerking. De criteria waaraan de gemeente toetst worden vastgelegd in een Nota uiterlijk van bouwwerken, voorheen de welstandsnota.

Ontwerpatelier

Een ontwerpatelier is een compacte, creatieve werkvorm waarin een interdisciplinair team zich buigt over een vraag of opgave. Het kan ingezet worden bij de verkenning van een opgave en het borgen van samenhang. Ook kan het helpen om complexe opgaven te analyseren en gezamenlijk op te lossen. Kennisdeling, een open dialoog en vrijheid om ook buiten de kaders te denken zijn belangrijke succesfactoren binnen een ontwerpatelier. Ontwerpateliers zijn vaak van grote waarde als voeding voor een concreet eindproduct zoals een stedenbouwkundige visie of een omgevingsvisie. Ook voor het scherpstellen van een uitvraag kan een ontwerpatelier zeer behulpzaam zijn.

Ontwerpend onderzoek

Ontwerpend onderzoek is een veelgebruikt instrument om opgaven te verkennen en verschillende opties en scenario's in kaart te brengen. Bij ontwerpend onderzoek staan drie doelen centraal: het verbinden van belangen, het integreren van disciplinaire kennis en vaardigheden, en het verkennen en verbeelden van mogelijke toekomst voor een gebied. Vaak wordt ontwerpend onderzoek gebruikt wanneer er voor een plek of gebied nog geen concrete plannen zijn óf als bestaande plan- of beleidsvorming is vastgelopen. Aan de hand van schetsmatige scenario's worden mogelijke oplossingen onderzocht en verbeeld. Ontwerpend onderzoek is daarmee zeer geschikt voor de definiëring van een opgave. Daarnaast kan het ook van grote waarde zijn in de participatie. Zo helpt ontwerpend onderzoek om betrokkenen mee te nemen in de verschillende opties en scenario's en de zoektocht naar de beste oplossingen. Ontwerpend onderzoek vormt de basis van een ontwerpatelier.

Ontwerpprijsvraag

Een ontwerpprijsvraag of architectuurwedstrijd is een middel om innovatieve ideeën op te halen ten aanzien van een specifieke ruimtelijke opgave of een vraagstuk. Het kan gaan om vrijblijvende vraagstukken, waarbij de uitkomsten vooral bedoeld zijn ter inspiratie of agendering. Ook kan het als selectie-instrument ingezet worden bij concrete opgaven. Inzendingen worden veelal getrapt in een aantal ronden uitgewerkt en door een jury beoordeeld. Wanneer een ontwerpprijsvraag wordt ingezet als selectie-instrument zijn er gelijkenissen met de open oproep, waarbij een prijsvraag meer competitief van aard is.

Omgevingsplan

Het omgevingsplan bevat algemene regels van de gemeente voor de fysieke leefomgeving. Iedere gemeente heeft één omgevingsplan onder de Omgevingswet. In het omgevingsplan werkt de gemeente de keuzes uit die ze in de omgevingsvisie maakt over hoe ze het leefgebied wil ontwikkelen en beschermen. De regels in het omgevingsplan leiden samen tot een evenwichtige toedeling van functies aan locaties.

Omgevingsvisie

De omgevingsvisie is een strategische visie voor de lange termijn voor de gehele fysieke leefomgeving. Deze wordt opgesteld door het Rijk, de provincie en de gemeente. Een omgevingsvisie gaat onder andere in op de samenhang tussen ruimte, water, milieu, natuur, landschap, verkeer en vervoer, infrastructuur en cultureel erfgoed. De omgevingsvisie bevat de globale beschrijving van de omgevingskwaliteit, waarbij aandacht is besteed aan de kernwaarden van landschap, steden en dorpen, en de omgangsvormen met het cultureel erfgoed. In de visie staat welke kwaliteiten gekoesterd worden (gebiedseigen kwaliteiten, maar ook sociaaleconomische, milieu- en culturele kwaliteiten die niet per se gebiedsgericht zijn), welke kwaliteiten voor verbetering vatbaar zijn, en welke zo ondermaats zijn dat er dringend aan gewerkt moet worden. De visie wordt gedragen door de gemeenschap en bevat de maatschappelijke doelen.

Open oproep

Een open oproep is een innovatief selectie-instrument voor ontwerpers bij publieke opdrachten, dat vooral in Vlaanderen veelvuldig wordt toegepast. Het instrument past volledig binnen de Europese aanbestedingsregels en wordt gebruikt voor opdrachten op het vlak van architectuur, stedenbouw, landschapsinrichting, publieke ruimte en infrastructuur. Na een eerste selectie gaan op basis van een open oproep niet één, maar meerdere ontwerpteams aan de slag om hun reflectie op de opdracht te geven. Het daaropvolgende gesprek met de publieke opdrachtgever helpt om een afgewogen keus te maken en zodoende tot een definitieve selectie te komen. In Vlaanderen wordt de open oproep beschouwd als een impuls voor

de bouwcultuur. Ook als onderdeel van brede publieks-participatie kan een open oproep van grote waarde zijn. De open oproep heeft wel gelijkenissen met de wijze waarop in Zwitserland vormgegeven wordt aan ontwerpselecties. Daar is het bij wet verplicht om voor alle bouwwerken die met gemeenschapsgeld tot stand komen een architectuurwedstrijd uit te schrijven.

Plaberum

Het Plaberum staat voor Plan- en besluitvormingsproces ruimtelijke maatregelen en beschrijft het bestuurlijk vastgestelde te doorlopen proces voor ruimtelijke plannen. In principe onderscheidt het vier fasen: verkenning, haalbaarheid, ontwerp en uitvoering. Per fase is omschreven wat er qua plan- en besluitvorming dient te gebeuren en het wordt afgesloten met een bestuurlijk besluit dat de inhoud van het plan bevat, de financiële middelen die nodig zijn voor de uitvoering van het plan, de manier waarop een en ander georganiseerd dient te worden en de vervolgstappen die nodig zijn.

Ruimtemakers-bijeenkomsten

De Ruimtemakers-bijeenkomsten bieden een plek voor kennisuitwisseling en het delen van ervaringen tussen vakgenoten op het vlak van ruimtelijke plannen, vraagstukken en opgaven. Het is de plek om collegiaal en in vertrouwen met elkaar in gesprek te gaan. Het Steunpunt Ruimtelijke Kwaliteit faciliteert de bijeenkomsten in Groningen. De deelnemers zijn werkzaam bij gemeenten, waterschappen en de provincie. Het gaat om een combinatie van vakspecialisten, beleidsmedewerkers, projectleiders en programmamanagers.

Stedenbouwkundig plan

Een stedenbouwkundig plan legt de stedenbouwkundige hoofdopzet van een gebied vast en legt een relatie met de omgeving en de omliggende deelplannen. Het verbeeldt en beschrijft woonmilieus, woningdichtheden, de verkeersontsluiting, wandel- en fietsroutes, water- en groenstructuren, de ligging en doelgroep van speelvoorzieningen, parkeeroplossingen in het openbaar gebied, de afbakening van deelplannen binnen het project, de afbakening van de grens tussen openbaar en privé, principeprofielen van de infrastructuur, de ligging van bruggen en duikers. Een stedenbouwkundig plan wordt vaak in een aantal stappen opgesteld. Eerst een schetsontwerp (SO), vervolgens een voorlopig ontwerp (VO) en uiteindelijk een definitief ontwerp (DO). Het stedenbouwkundig plan vormt zowel de basis voor de uitwerking van de woonvelden (kavelpaspoorten) en de openbare ruimte (inrichtingsplannen) als voor de vertaling in het omgevingsplan.

Stadsbouwmeester

Zie dorpsbouwmeester.

Subsidieregelingen

Subsidieregelingen vormen een krachtig instrument om de inzet van ontwerp te stimuleren. Vanuit verschillende regelingen bij diverse overheden zijn er subsidies beschikbaar.

Supervisor

Een supervisor kan worden aangesteld om de samenhang te bewaken en de verbinding te leggen tussen verschillende locatie- en gebiedsontwikkelingen. Vaak stapt een supervisor in wanneer een stedenbouwkundig plan, omgevingsplan, beeldkwaliteitsplan en uitvoeringsnota voor een gebied zijn vastgesteld. Dit vormt ook het kader voor de werkzaamheden. Een supervisor begeleidt verschillende ontwerpfasen van locatieontwikkelingsplannen en bouwt met partners verder aan plannen. Ook geeft een supervisor feedback aan ontwikkelende partijen (privaat of gemeentelijk) op punten waar de ontwikkeling beter kan aansluiten op de omgeving. Hierover kan hij of zij ook het gesprek met belanghebbenden voeren. De rol van supervisor kan ook vervuld worden door een stads- of dorpsbouwmeester.

Vakliteratuur

Jaarboeken en vaktijdschriften ten aanzien van architectuur, stedenbouw, landschap, erfgoed en gebiedsontwikkeling bieden een belangrijke bron van inspiratie. Nederland kent er vele, zowel online als op papier. Een greep: *De Architect*, *Blauwe Kamer*, *OASE*, *Stedebouw & Architectuur*, *Noorderbreedte*, *Ruimtevolk*, *Archined*, gebiedsontwikkeling.nu, Architectenweb en het online magazine van GRAS.

De Molenweg in Loppersum na de herinrichting

Fotografie: Gemeente Loppersum

De voorbeeldige resultaten van het Lopster Model

In gesprek met Mathijs Dijkstra (LAOS Landscape Urbanism) en Menno Smit (Gemeente Eemsdelta)

Het *Lopster Model* wordt langzaam maar zeker een begrip. En terecht, want de manier waarop de voormalige gemeente Loppersum – nu gemeente Eemsdelta – sinds 2008 aan de aanpak van de openbare ruimte in diverse dorpskernen werkt, verdient lof. Wat is de kracht van die werkwijze? En wat kunnen andere gemeenten leren van wat er gebeurt in Loppersum, Garrelsweer, Stedum, Zeerijp, Meedhuizen en Middelstum? Mathijs Dijkstra van LAOS Landscape Urbanism en Menno Smit, strategisch beleidsadviseur Openbare Ruimte van de gemeente Eemsdelta, vertellen het verhaal.

“Eigenlijk hebben we het Lopster Model te danken aan ruim dertig jaar achterstallig onderhoud”, begint Menno Smit. Hij werkt als strategisch beleidsadviseur Openbare Ruimte bij de gemeente Eemsdelta. “De Molenweg in Loppersum lag er niet best bij: het was één plakkaat asfalt. Een dorpshart onwaardig. De opgave was zo groot dat we eigenlijk niet wisten waar te beginnen.” Dat de financiële positie van de gemeente in die jaren niet bepaald goed was, maakte het niet makkelijker. Maar de druk vanuit het dorp om toch aan de slag te gaan was groot. “Dit kan zo niet langer, vonden de bewoners van de Molenweg. En ze hadden gelijk.”

De behoefte van de dorpsbewoners werkte als vliegwiel, samen met het gegeven dat Loppersum in 2008 de status van Artikel 12-gemeente kreeg. Mede door financiële steun vanuit het Rijk en de provincie ontstond de mogelijkheid een plan te maken voor het aanpakken van de achterstanden in de openbare ruimte. Smit: “Voor mij stond vast dat

we dat plan mét en vóór de bewoners zouden gaan maken.” Op die manier ontstond draagvlak en begrip voor de opgave, en voor de grootte ervan. Met hulp van externe partijen bracht de gemeente de opgave in kaart. Besloten werd te beginnen met de openbare ruimte voor het gemeentehuis aan de Molenweg. “Zo konden we bestuur en politiek ook echt meenemen en inspireren.”

Voor Smit was het, vanuit zijn stedenbouwkundige achtergrond, vanzelfsprekend om vanuit het perspectief van de openbare ruimte naar de opgave te kijken. Niet louter technisch of verkeerskundig, maar vanuit samenhang. Het maken van een integrale ontwerp-opgave werd het devies. Zeker voor mensen met een ontwerpende achtergrond klinkt dat logisch, maar binnen veel gemeenten is zo’n integrale benadering niet gebruikelijk. Dat Loppersum erin meeding, kwam volgens Smit onder meer omdat de gemeente allang blij was dat iemand het oppakte. “Toen we begonnen,

*“We hadden
alleen een analyse
gemaakt, en niet iets
dat al neigde
naar een plan
of een oplossing.*

*Dat plan zouden
we namelijk
samen gaan maken”*

was er eigenlijk helemaal niets. Geen visie, geen beleid – en alles werd bekeken vanuit de invalshoek van beheer. Het ging over rioolbuizen, niet over openbare ruimte.” Er was, kortom, een wereld te winnen in Loppersum.

Op zoek naar een kartrekker

Voor Menno Smit was de grootste doorslaggevende factor het vertrouwen vanuit het college van B en W, en in het bijzonder de rol van verantwoordelijk wethouder en naamgenoot Hommo Smit. “Hij was degene die, samen met de te kiezen ontwerper, voor de troepen uit moest lopen. We zochten een bureau dat de gemeente kon vertegenwoordigen en dat sterk was in het betrekken van bewoners in het planproces. En we wilden duidelijk één gezicht. ‘De vent is belangrijker dan de tent’, zo vatte de wethouder het samen.” Die vent werd Mathijs Dijkstra, oprichter van LAOS Landscape Urbanism, destijds nog MD Landschapsarchitecten geheten. Uit de vier bureaus die de gemeente uitnodigde, werden zij gekozen. De gemeentelijke uitvraag paste zo ongeveer op twee A4'tjes: dit is ons probleem, en we willen samen met de bewoners werken aan de aanpak.

Smit: “Wat meespeelde is dat we met LAOS een bureau uit de regio hadden. Destijds nog een klein bureau, maar wel een club met gevoel voor het gebied en de opgave. Dat paste bij onze gemeente. Bovendien wisten we zeker dat Mathijs de kar ook echt zou gaan trekken. Voor de wethouder was er eigenlijk geen twijfel: hem moeten we hebben.” En dat terwijl Dijkstra tijdens zijn presentatie te kampen had met wat technisch ongemak, waardoor hij flink moest improviseren, weet Smit zich nog te herinneren.

Tijdens die presentatie sloeg de gemeente aan op de manier waarop LAOS de participatie met bewoners voor zich zag, vertelt Dijkstra: “We hadden vlak daarvoor in Heerenveen een plan gemaakt waar die samenwerking met bewoners ook centraal stond. We hadden dus bewijs: dit kunnen wij. Ook hadden we er in de presentatie heel bewust voor gekozen om een analyse te maken, en niet iets dat al neigde naar een plan of een oplossing. Dat plan zouden we namelijk samen gaan maken. En daarvoor was het essentieel om eerst met alle betrokkenen te spreken.” Een bijkomend geluk voor de ontwerpers was dat in de aanbesteding niet de prijs leidend was, maar hun visie op de opgave.

De prijs zegt niet alles

Dit alles vond plaats in 2008, in een tijd waarin aanbestedingen anders werkten dan nu. Tegenwoordig zijn er formele inkooptrajecten en puntensystemen en ligt de focus vaak op de prijs. Geen goede ontwikkeling, vindt zowel Smit als Dijkstra. Want zeker aan het begin van een traject zeggen kosten lang niet alles. En bezuinigen op de plan- en aanloopfase is nooit verstandig. Als je voor samengang zorgt, integraal kijkt, keuzes voor de langere termijn maakt en iedereen met een belang meeneemt, betaalt zich dat eigenlijk altijd uit.

De Molenweg in Loppersum voor de herinrichting

De Molenweg in Loppersum na de herinrichting

Fotografie: LAOS Landscape Urbanism

De Molenweg in Loppersum na de herinrichting

Fotografie: Gemeente Loppersum

“Het was heel waardevol dat de gemeente die integrale aanpak al scherp had”, zegt Dijkstra. “Want waarom zou je als je het riool vervangt, en de straat er dus toch al uit ligt, niet meteen ook wat doen aan je bestrating en het aanplanten van extra groen? Als je daar meteen andere nutsbedrijven bij betreft, hoeft de straat maar één keer open. Dan maak je werk van werk.”

Door de integrale aanpak had de gemeente Loppersum de mogelijkheid om verschillende potjes aan te spreken. Smit wist uit zijn periode bij de gemeente Zuidhorn bijvoorbeeld dat er op provinciaal niveau budget beschikbaar was voor verkeer en vervoer, en voor stads- en dorpsvernieuwing. “Het slim combineren van opgaven en budgetten maakt dat je veel meer kunt doen met minder.”

Voor landschapsarchitect Mathijs Dijkstra waren het goede opdrachtgeverschap, het vertrouwen en de betrokkenheid vanuit de gemeente bij de herinrichting van de Molenweg doorslaggevend. “Het is zo belangrijk dat de juiste mensen op de juiste plekken zitten. Mensen die in staat zijn om verder te kijken dan hun eigen portefeuille, of anderen de ruimte geven dat te doen. Dat is hier in Loppersum heel goed gegaan. Maar ik ken ook voorbeelden in de provincie waarbij de kansen een stuk minder zijn gepakt, bijvoorbeeld door een opgave die over openbare ruimte had moeten gaan te veel aan te vliegen vanuit civieltechnisch perspectief.”

Eerst goed luisteren

Waar het vertrouwen van de gemeente er meteen was,

moesten de ontwerpers dat bij de bewoners eerst opbouwen. Jarenlang was er niets aan de Molenweg gedaan, dat had z’n sporen nagelaten. “Precies daarom zijn we ook niet begonnen met een tekening”, zegt Dijkstra. “Je moet eerst heel goed luisteren. Kennis ophalen, ervaringen optekenen: daar hebben we in verschillende sessies veel aandacht aan besteed.” Van daaruit richtte LAOS een klankbordgroep met bewoners en ondernemers in. “Daarin wilden we niet alleen fans van de aanpak, maar ook mensen met een kritisch geluid.”

Steeds vroegen de ontwerpers de leden van de klankbordgroep te reageren op de voortgang. Die aanpak hielden ze van begin tot eind vol: van de inventarisatie en de eerste modellenstudies tot het voorlopig ontwerp en het definitieve ontwerp. Smit: “Ik weet niet hoe vaak we bij elkaar zijn geweest, maar het kan maar zo twintig keer geweest zijn. En dat was het allemaal waard. Het heeft enorm geholpen in het herstel van het vertrouwen. Uiteindelijk werd de grootste criticaster onze grootste fan, omdat er nu echt naar mensen geluisterd werd.”

Het nauw betrekken van bewoners zorgde niet alleen voor een hersteld vertrouwen: het maakte de plannen volgens Dijkstra en Smit daadwerkelijk veel beter. Vooral omdat door een goed overzicht van al die verschillende perspectieven, wensen en ervaringen de juiste afwegingen gemaakt konden worden. Dijkstra: “Om tot samenhang en kwaliteit te komen moet je heel helder maken binnen welke kaders je het gesprek voert. Goede participatie betekent daarbij niet

dat iedereen z'n zin krijgt. Het antwoord kan dus heel goed zijn: nee, dat doen we niet. Vervolgens gaat het erom dat je betrokkenen meeneemt in het waarom van de keuzes. Kortom: leg het uit, laat consequenties zien, geef inzicht in het geheel en in welk gevolg de ene keuze voor de andere heeft.”

Gebakken klinkers

Het plan voor de Molenweg telt diverse voorbeelden die de meerwaarde van het Lopster Model illustreren. Dat begint al met de keuze voor gebakken klinkers, een mooie en duurzame optie, maar eentje die aanvankelijk te duur werd geacht. In de aanschaf was dat ook zo. Maar met het beheer in ogenschouw genomen, en daarmee dus de langere termijn, bleek de keuze voor de stenen juist goedkoper. De gebakken klinkers, in de voor het gebied zo kenmerkende rode tint, bepalen nu het karakter van de straat. “We hebben de toepassing ervan in een raadsbesluit laten vastleggen,” zegt Smit, “zodat we die discussie nooit meer hoeven te voeren.”

Verkeersremmende maatregelen loste LAOS ontwerpend en binnen de ruimtelijke structuur op. Bijvoorbeeld door de as van de weg te laten verspringen, met veranderingen in het legpatroon en met de creatie van shared space. Traditionele verkeerskundige oplossingen als wegversmalingen en verkeersdrempels vind je aan de Molenweg niet.

“Bijzonder is ook het afwijkende profiel”, zegt Smit. “De straat heeft de breedte van een 50 kilometerweg, terwijl je hier maar 30 mag rijden. Dat is bewust gedaan. Ook voor het landbouwverkeer is dit namelijk een belangrijke weg: een 30 kilometerprofiel was voor trekkers te smal geweest.” De straat heeft daarnaast maar aan één zijde groen. Het zorgt ervoor dat de bomen op die plek veel meer ruimte hebben om echt te groeien. Smit: “Door te spelen met het profiel hebben we dus meerdere zaken opgelost.”

De afgelopen jaren fungeerde de herinrichting van de Molenweg als blauwdruk voor de aanpak van diverse andere dorpskernen in de gemeente: van Garrelsweer, Stedum en Zeerijp tot Meedhuizen, Westeremden, 't Zandt en Middelstum. Bestuur en politiek zagen de meerwaarde, net als bewoners. “In iedere dorpskern waar we met het Lopster Model aan de slag zijn gegaan, is het resultaat anders”, zegt Mathijs Dijkstra. “Overall past het zich aan aan de context.” Een aantal ingrediënten, zoals het gebruik van gebakken materiaal, zie je wel in elk dorp terug.

Gezamenlijke betrokkenheid

Een belangrijk aspect bij het slagen van een project als dit is de blijvende betrokkenheid van de ontwerper. Daarover zijn Smit en Dijkstra het eens. LAOS was in alle dorpskernen nauw betrokken bij het opstellen van het bestek – bij de Molenweg huurde het bureau zelf de bestekschrijver in. Op die manier blijft de kwaliteit die de ont-

*“Uiteindelijk
werd de grootste
criticaster
onze grootste fan,
omdat er nu echt
naar mensen
geluisterd werd”*

Middelstum na de herinrichting

Stedum na de herinrichting

Fotografie: LAOS Landscape Urbanism

werpers samen met alle betrokkenen in het plan stoppen er ook tijdens de uitvoering in. Dijkstra: “De uitvoerder is hier ontzettend belangrijk: zijn vakmanschap, de wil om mee te denken en diens gevoel voor het dorp en de context.”

Hoewel de samenwerking in ieder dorp goed was, is Meedhuizen voor de landschapsarchitect een prachtig voorbeeld. “De aannemer zat hier vanaf dag één aan tafel, waardoor we samen nog betere keuzes konden maken. En ook in het contact met de bewoners waren ze fantastisch.” Wat betreft dat laatste was het project in Meedhuizen niet uniek, benadrukt Smit. Ook bij veel andere projecten was de band tussen bewoners en de uitvoerende aannemer goed.

Zouden ze nu, inmiddels bijna zestien jaar nadat het contact tussen de gemeente en LAOS werd gelegd, dingen anders doen? Smit: “Natuurlijk is er een leercurve, en is de aanpak daardoor met de jaren beter geworden. Maar de essentie blijft een nauwe betrokkenheid van bewoners, boeren en ondernemers, de inzet op samenhang en ontwerpende oplossingen en hechte samenwerking tussen alle betrokkenen – van ontwerp tot uitvoering.” Dijkstra: “De inrichting zal nu wel veel groener worden, met minder verharding en veel meer aandacht voor klimaatadaptatie.”

Vanzelfsprekend

Hoewel het Lopster Model onomstotelijk tot geslaagde projecten heeft geleid, vinden Smit en Dijkstra dat ze eigenlijk niks bijzonders hebben gedaan. Ze verbazen zich er zelfs over dat hetgeen zij zo vanzelfsprekend vinden niet allang de normaalste zaak van de wereld is. Smit: “Ik ben de afgelopen jaren wel bij andere gemeenten langs geweest om te vertellen wat we hebben gedaan. Toch is het nergens gekopieerd.”

Dijkstra: “Dat het gelukt is in Loppersum, is grotendeels het gevolg van de juiste combinatie van mensen die de ruimte hebben gekregen om ook echt aan de slag te gaan. Dat is fantastisch, maar legt meteen ook het probleem bloot. Want het zou eigenlijk niet moeten afhangen van de toevallige aanwezigheid van een persoon die dan ook nog eens toevallig op de juiste plek zit en dienstbaar is aan een ambitieuze wethouder die het snapt.”

Maar hoe doorbreken we dat? En hoe maken we het ook voor andere gemeenten tot de normaalste zaak van de wereld?

“Het begint met het blijven vertellen van het verhaal”, stelt Smit. “En het helpt enorm wanneer er binnen een gemeentelijke organisatie ruimte is om kennis over te dragen en een team op te bouwen met daarin de juiste mensen. Dat is minstens zo belangrijk als het maken van goede visies en handboeken.” Dijkstra: “Daarbij heb ik de stellige overtuiging dat deze manier van werken, waarin samenhang en samenwerking vooropstaan en er ruimte is om al

ontwerpend op zoek te gaan naar de beste oplossingen, op tal van andere terreinen ook z’n waarde kan bewijzen. Van de klimaatopgave en de transitie van de landbouw tot de omgang met water en waterveiligheid en de versterkingsopgave. Zet het ontwerp in als instrument. Durf ambitie te hebben. Betrek bewoners door ze ook echt mee te nemen in de opgave en de keuzes die je maakt.”

Bovendien, zegt hij, kan het ontwerp enorm helpen om vastgelopen projecten weer vlot te trekken. “Het stimuleert de dialoog en brengt belangen bij elkaar. Door al schetsend samen scenario’s te verkennen, hoef je niet eerst iets te bouwen om daarna te concluderen dat het toch niet zo’n goede oplossing was. Dat is zo veel waard. Het kan geen kwaad dat nogmaals te benadrukken.”

“Eigenlijk zou het niet moeten afhangen van de toevallige aanwezigheid van de juiste persoon op de juiste plek, en van een ambitieuze wethouder die het snapt”

De Hunze opgeslokt door de stad. Links de situatie rond 1935, rechts de situatie in 1955.

Oud water voor nieuwe tijden: op naar een plan voor de Hunzezone

In gesprek met Tamara Ekamper (Gemeente Groningen)
en Jonas Papenborg (Landscape Collected)

Sturen op inhoud en ambitie, aan de hand van een krachtig verhaal. Vroegtijdig alle disciplines bij elkaar zetten. Ontwerpers aan het begin van het traject betrekken en vrijheid geven om het gesprek te voeren en kennis op te halen. En niet onbelangrijk: het proces dienstbaar maken aan die inhoud en ambitie, in plaats van andersom. Deze vier factoren bepaalden het succes van *Groningen, stad aan de Hunze*. Hoe zag de uitvoering van dit project er in de praktijk uit?

Amper vier decennia geleden had de oostflank van de stad Groningen nog een totaal andere aanblik. Zoek in de onvolprezen beeldbank van de Groninger Archieven maar eens op Euvelgunne, polder De Driebond of Oude Roode Haan, en stel daarbij de datum in op 'vóór 1985'. Op vrijwel alle foto's zie je een groen en op sommige plekken zelfs ronduit lommerrijk landschap. Kleinschalig, karaktervol land met houtwallen en bosschages.

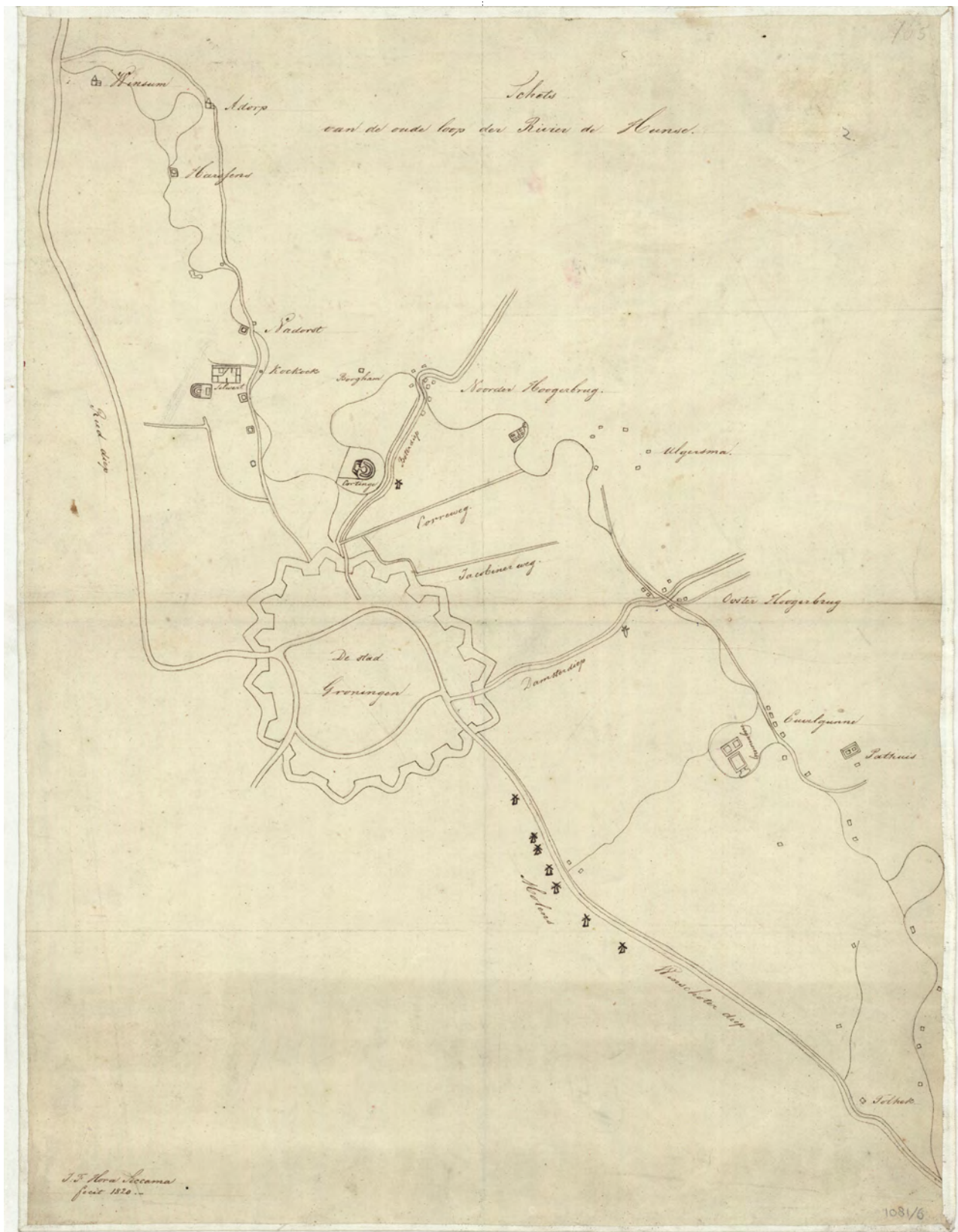
Tegenwoordig kennen we Euvelgunne en Driebond als bedrijventerreinen. Slechts één strook tussen de bedrijfsloodsen herinnert nog aan hoe het ooit was: het land van boer Thies Dijkhuis (1947-2019) rond de oude Hunzeloop. Strijdend voor het behoud van zijn karaktervolle land was Dijkhuis, bijgestaan door zijn broer Teun, jarenlang een *pain in the ass* van de gemeente. In 2017 werd hij ereburger, en sinds 2023 staat er als eerbetoon een standbeeld van hem voor zijn oude boerderij.

"Het is een godsgeschenk dat de oude Hunzeloop hier nog zo goed zichtbaar is", stelt landschapsarchitect Jonas Papenborg. In opdracht van de gemeente Groningen werkte hij aan het ontwikkelkader voor de Hunzezone. "Stel dat Thies zijn strijd had verloren, dan vraag ik me af of er ooit een plan voor de Hunze was gekomen."

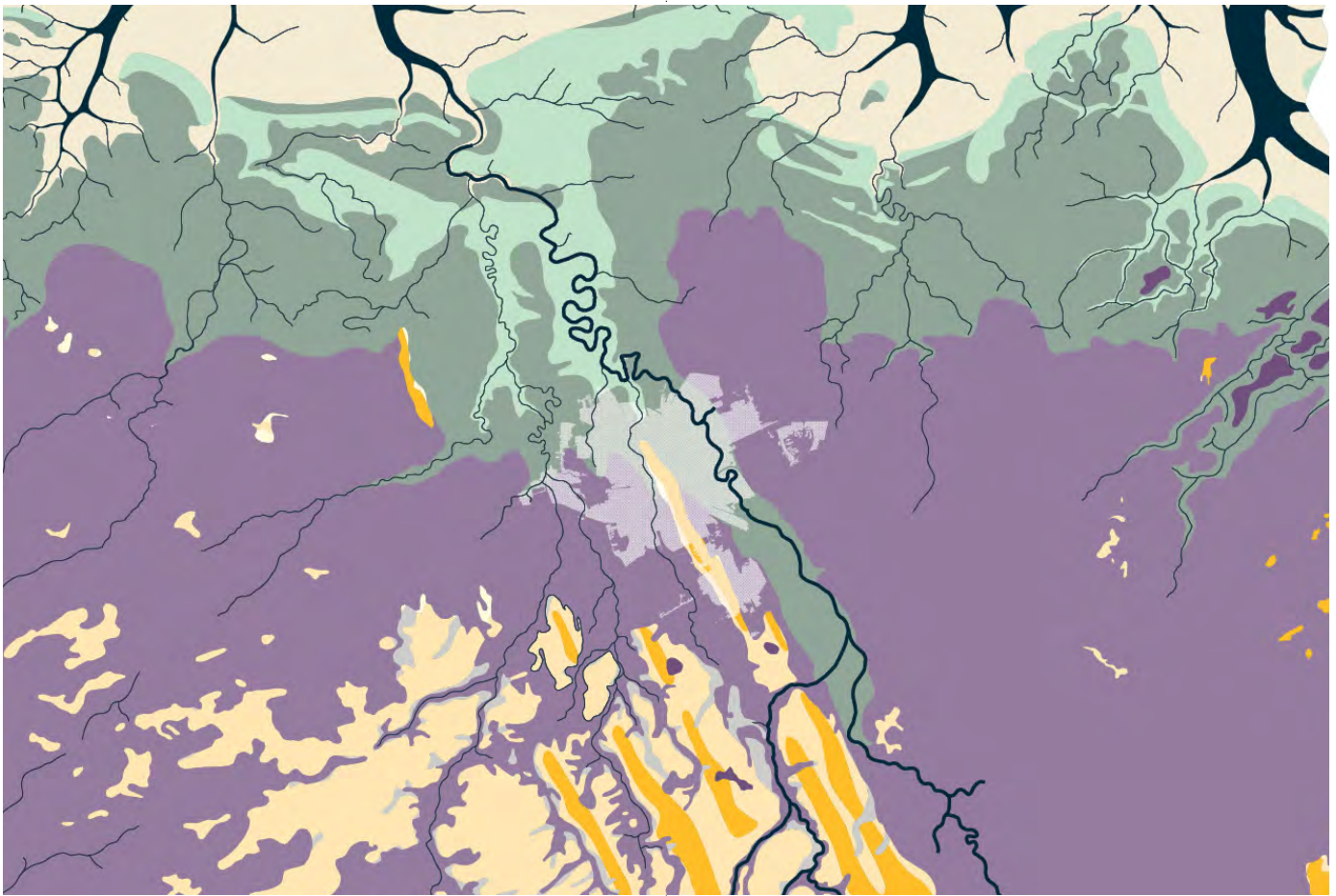
Tamara Ekamper, namens de gemeente nauw betrokken bij het project, beaamt dit. "Elders in de stad zie je hier en daar nog wel restanten van de Hunze, maar je moet er echt naar zoeken. Zonder het land van Thies was het veel lastiger geweest om de waarde van de Hunze in de stad echt te laten zien."

Van bedrijventerrein naar biodivers gebied

Het laat maar weer eens zien hoeveel er in relatief korte tijd kan veranderen. Eind jaren 80 en begin jaren 90 vonden 'we' het de normaalste zaak van de wereld om de oude polder De Driebond en het gebied rond de Hunzeloop te bestemmen als bedrijventerrein. Slechts een enkeling had het in

Historische kaart van de Hunze, getekend door J.F. Hora Siccama in 1820.
De verbindingen tussen de stad en de Hunze zijn goed zichtbaar, zowel over water, het Damsterdiep en het Boterdiep, als over de Korreweg.

Verschillende lopen van de Hunze, op basis van de paleogeografische kaart van 100 na Christus. Op de kaart is een weergave van de huidige stad Groningen geprojecteerd.

Beeld: Landscape Collected

die jaren over de ecologische en cultuurhistorische waarden, laat staan over het klimaat, de biodiversiteit en de noodzaak om op een andere manier om te gaan met water en waterbeheer.

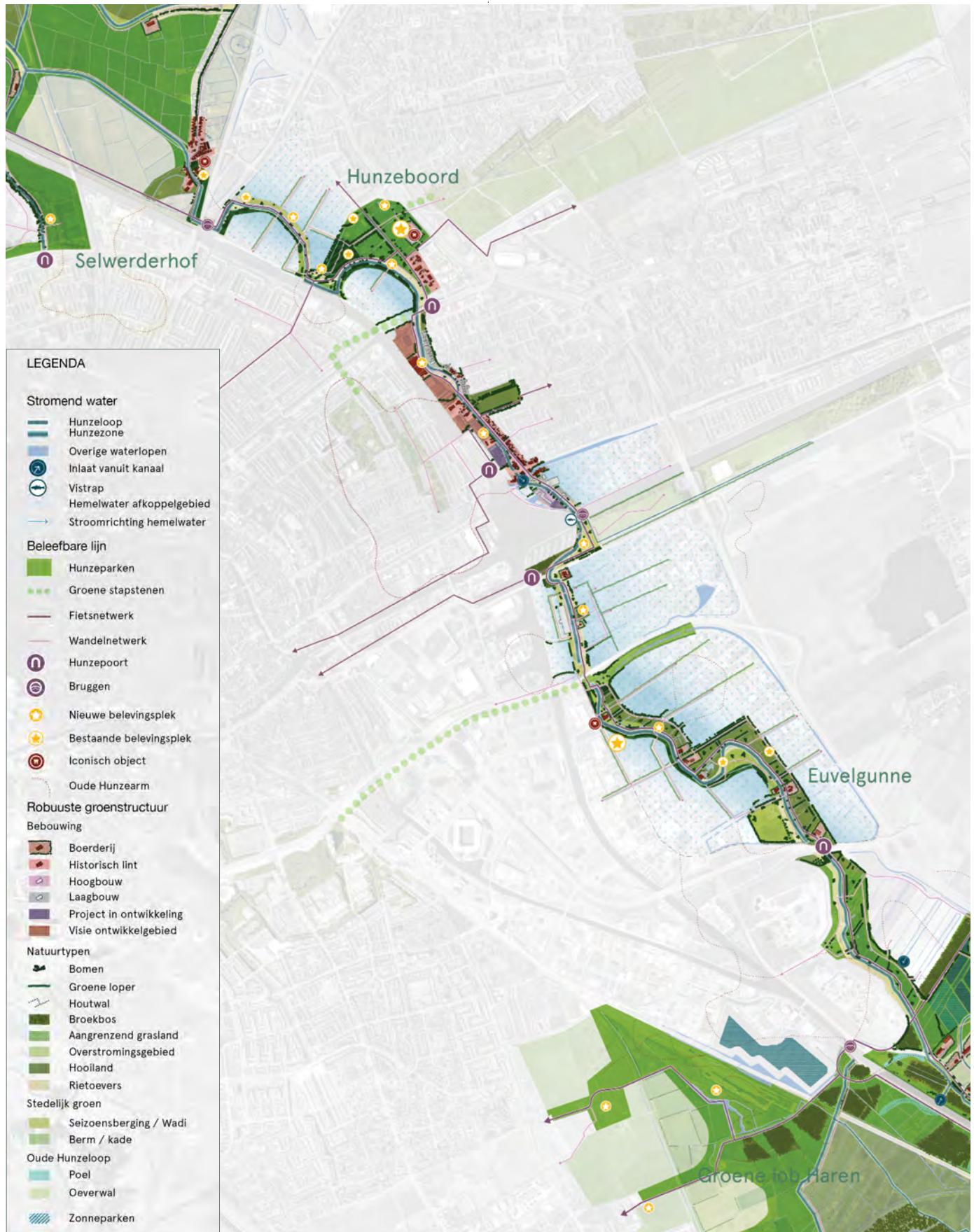
Tegenwoordig is dat wel anders. “We weten allemaal dat we er keihard mee aan de slag moeten”, zegt Ekamper. “Het helpt dat de waarde van het gebied nu wordt gezien. Niet alleen op het vlak van water en biodiversiteit, maar ook de betekenis van de groene identiteit. Voor veel mensen die op en rond de bedrijventerreinen Euvelgunne en Driebond werken, is de oude Hunzeloop een geliefde plek.”

Wat enorm geholpen heeft, is de tomeloze inzet van Stichting Het Groninger Landschap en haar directeur Marco Glastra. Sinds 2019 is de stichting eigenaar van het land van Thies Dijkhuis, en ook van zijn voormalige boerderij. Maar ze pleit al veel langer voor herstel van de Hunzezone. Zo ligt er op initiatief van Het Groninger Landschap en Het Drentse Landschap al sinds 1995 een visie op de Hunze. Die kreeg in 2014 een update en gaat sindsdien door het leven als *Hunzevisie 2030 – Wereldnatuur binnen handbereik*. Een van de ideeën uit de visie is om de Hunzeloop door de stad te herstellen.

“De overtuigingskracht van Marco is doorslaggevend geweest”, zegt Ekamper. “Keer op keer nam hij politiek en bestuur mee in zijn droom voor het herstel van de Hunze.” Mede door de inzet van de directeur van Het Groninger Landschap werd het idee opgenomen in de gemeentelijke Omgevingsvisie en Groenvisie. Ook zijn concrete afspraken gemaakt over de realisatie van de Hunzevisie. Zo verkocht de gemeente rond afvalverwerkingslocatie Stainkoeln, in het zuidoosten van de stad, grond aan de stichting. Op die plek wordt de loop van de Hunze hersteld en verbreed, gelijktijdig met de aanleg van een fietspad. Ekamper: “Zo wordt dit stuk natuur beleefbaar. De gemeente heeft ook toegezegd mee te werken aan het slechten van de grootste barrière voor herstel: de stad zelf.”

Alle disciplines aan tafel

Toen het zittende college de Hunzezone in 2022 een plek in het coalitieakkoord gaf, stonden alle lichten op groen. De gemeente wilde een concreet plan waarmee iedereen ook echt aan de slag kon. “Dat lukt alleen wanneer je vroegtijdig alle benodigde disciplines bij elkaar zet”, zegt Ekamper. “Water, ecologie, erfgoed, landschap en stedenbouw. Daarnaast wilden we Het Groninger Landschap als volwaardig lid in de projectgroep.” Voor het landschap benaderde de gemeente vier bureaus die een visie op de

Overzichtskarta van de Hunzevisie met verbindende groenstructuren (detail)

Beeld: Landscape Collected

Impressie van de Hunze in de stad Groningen, ter hoogte van de Euvelgunnerweg

Profiel van de Hunze, met vegetatie en biodiversiteit

Beeld: Landscape Collected

opgave maakten. Flux Landscape Architecture kwam als beste uit de bus. Ekamper: “Vooral omdat ze in hun analyse naar het gehele watersysteem keken.”

Voor Jonas Papenborg, destijds werkend voor Flux en inmiddels samen met Lieke Jildou de Jong actief onder de naam Landscape Collected, was die bredere kijk vanzelfsprekend. “Het zal sommigen raar in de oren klinken, maar Groningen is in essentie een provincie vol beken en rivieren, stromend vanaf het hoger gelegen Drents Plateau. Zonder kennis van dat systeem is het landschap van Groningen eigenlijk niet te begrijpen. Maar wanneer je het doorgrondt, kom je tot een veel gezonder en vanzelfsprekender watersysteem, waarin we veel minder hoeven te pompen en de natuur het weer veel meer zelf doet.”

Dat die kennis er niet vanzelfsprekend meer is, is niet vreemd. We kennen allemaal de Drentsche Aa, het Hoornse Diep en het – deels gekanaliseerde – Reitdiep. Maar op veel andere plekken is het oude watersysteem vaak al eeuwen niet meer zichtbaar. Papenborg: “Oude waterlopen zijn gekanaliseerd of ontkoppeld. Zo bestaat de oorspronkelijke

Hunze eigenlijk al sinds 1450 niet meer. Destijds werd de waterloop losgekoppeld van de bron en werd de Hunze wat betreft de toevoer van water afhankelijk van de omgeving.” Ook veel oude veenriviertjes elders in de provincie zijn met de ontginning en de turfwinning uit het landschap verdwenen. “Vandaar dat we bij een bekenlandschap tegenwoordig eerder denken aan Limburg of de regio Arnhem, dan aan Groningen.”

Wisselwerking tussen stad en Hunze

Waar identiteit en cultuurhistorie aan de basis lagen van de allereerste Hunzevisie, is de huidige *Hunzevisie 2030* meer eenvoudig van opzet. Hetzelfde geldt voor het ontwikkelkader *Groningen, stad aan de Hunze*. Ekamper: “Het systeem is de basis, zowel op het vlak van water, ecologie en cultuurhistorie als van recreatie. Klimaatadaptatie is het vliegwiel, waarbij de vraag op tafel ligt hoe de stedelijke omgeving een nieuwe bron kan worden voor de Hunze – en dus ook een oplossing voor overtollig water in die omgeving.”

Die wederkerigheid is volgens Papenborg de kracht van het ontwikkelkader. “Op veel plekken kunnen we de breedte

De Hunze in vogelvlucht

van de Hunzeloop niet terugbrengen. Simpelweg omdat de ruimte er niet meer is. Daarom is de lijn soms maar een paar meter breed. Maar het werkt overal twee kanten op. Zo kunnen bedrijven en woonwijken in de omgeving hun overvloedige water kwijt aan de Hunze. Andersom geeft de Hunze de omgeving een groene impuls.”

De zone is dus meer dan een ecologisch noord-zuidtracé, vult Ekamper aan. “We haken ook aan bij ontwikkelingen ten oosten en westen daarvan, zoals de aanleg van het Zuiderplantsoen op de ringweg en het herstel van het Sterrebos.”

Groningen, stad aan de Hunze kwam in juni 2023 gereed. “Om het kader ook echt gewicht te geven, hebben we het laten vaststellen door de raad – al had dat op zich niet gehoeven”, zegt Ekamper. “Er waren slechts acht inspraakreacties, alle positief. Ook in de raad zelf was er volop bijval. Alsof iedereen zat te wachten op dit perspectief.”

Het ontwikkelkader zal niet van vandaag op morgen gerealiseerd zijn. Toch zijn zowel Papenborg als Ekamper verrast door de impact die het plan nu al heeft. Zo werkt het door op de plannen voor buurtschap De Hoge Hunze, ter hoogte van de Oostersluis, en de nieuwe Gerrit Krolbrug, waar LAOS Landscape Urbanism het ontwikkelkader integreert in de plannen. Ook het netwerk Bedrijvenvereniging Zuidooost heeft zich gemeld met de vraag hoe ondernemingen hun overvloedige water kwijt zouden kunnen in de Hunze. Bovendien hebben diverse bedrijven de wens uitgesproken om zich veel meer te oriënteren op het groen van de bestaande Hunzeloop.

Voorstelbaar en maakbaar

Is er een verklaring voor de snelle en grote impact die het ontwikkelkader heeft? Wat is de crux? Ekamper: “Met dank aan Het Groninger Landschap lag er al een lonkend perspectief. Ook hadden we als onderdeel van de manifestatie Sponsland al gestudeerd op de Hunze. Daar is het onderdeel van twee plannen: voor Driebond en voor het Hunzedal, ten zuiden van de stad.” Er lag dus al iets om op voort te bouwen. Daarnaast helpt het dat er wat uitvoeringsgeld beschikbaar was. Maar het belangrijkste zit hem voor Ekamper in de concreetheid van het ontwikkelkader. “Het is veel meer dan een ontwerpvisie. Vanaf het begin hebben we het vanuit meerdere disciplines aangevlogen en de partijen die we nodig hebben voor de uitvoering betrokken.” Daaronder bevinden zich ook beide waterschappen: Noorderzijlvest en Hunze en Aa’s. “Het is dus ook hún kader. We weten dat het kan. Het is voorstelbaar en maakbaar.”

Precies daar zit voor Jonas Papenborg de kracht. “Vanuit Flux heb ik ook gewerkt aan één van de acht plannen voor Sponsland: De Eetbare Waddenkust. De insteek was daar veel meer onderzoekend en agenderend. Relevant en noodzakelijk, maar wel met de nodige afstand tot de praktijk. Dat was hier heel anders.”

*“Wanneer je
het landschap doorgrondt,
kom je tot een gezonder en
vanzelfsprekender
watersysteem waarin we
minder hoeven te pompen
en de natuur het weer
veel meer zelf doet”*

Doordat alle expertise vertegenwoordigd was en iedereen ook tijd nam voor het project, konden de landschaps-architecten andere disciplines heel gericht bevragen. Niet alleen tijdens projectteamoverleggen, maar ook daarbuiten. “Als we vragen hadden, konden we een-op-een in gesprek met experts binnen de gemeente en de waterschappen. Of het nou ging over waterbeheer of om ecologie en cultuurhistorie.” Kortom: er was altijd toegang tot de juiste informatie en daarnaast de autonomie om daaraan te ontwerpen. “Dat is hoe je als ontwerper het liefst werkt. Je hebt al die input nodig om een goed plan te maken. Andersom hebben waterschappen en ecologen ontwerpers nodig om tot een samenhangend, voorstelbaar plan te komen.”

Maar waarom doen we het dan niet altijd zo, bij iedere opgave? Zeker als het tot zoveel enthousiasme leidt? Wat Ekamper betreft is dat de juiste weg: “Op veel plekken is behoefte aan langere lijnen, goede verhalen en inspirerende, maar ook concrete visies. Wat dat betreft kan de gekozen aanpak voor de Hunze alleen maar een voorbeeld en inspiratie zijn.”

Integraal kind centrum De Zuiderkroon in Hoogezand, ontworpen door De Zwarte Hond

Fotografie: Eva Bloem

De wijze lessen van het Groninger scholenbouw- programma

In gesprek met
Bé Schollema (oud-wethouder Gemeente Loppersum),
Henk Stadens (De Zwarte Hond) en
Daan Doevendans (Gemeente Midden-Groningen)

In 2022 roept de jury van de Architectenweb Awards het integraal kindcentrum (IKC) Zuiderkroon in Hoogezand uit tot 'Schoolgebouw van het jaar'. Het is niet de enige Groninger school die dat jaar een nominatie krijgt. Ook is het niet de eerste keer dat er een nieuwe Groninger school op een nominatielijst staat. Er is duidelijk iets aan de hand – in positieve zin. Bé Schollema, voorzitter van de regionale stuurgroep Scholenprogramma, architect Henk Stadens van De Zwarte Hond en projectleider Daan Doevendans van de gemeente Midden-Groningen doen uit de doeken waar dat succes vandaan komt.

Tien jaar voordat IKC Zuiderkroon de prijs voor het beste schoolgebouw in ontvangst neemt, zet de aardbeving bij Huizinge alles op scherp. Bé Schollema is dan wethouder van de gemeente Loppersum. De Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) voert berekeningen uit om vast te stellen wat de aardbevingen betekenen voor de veiligheid van de inwoners van zijn gemeente. De uitkomsten komen in de kerstvakantie van 2014 naar buiten. Uit de berekeningen blijkt dat de beide basisscholen in het dorp Loppersum 'met de grondversnelling van Huizinge in technische zin hadden kunnen bezwijken'.

"Aan de ene kant was dat een geruststellend idee, ze stonden er immers nog", zegt Schollema. "Tegelijkertijd was

de urgentie ons meteen duidelijk." Direct roept hij daarom de betreffende schoolbesturen bij elkaar. Kort daarna, in 2015, betreft hij zijn collega-wethouders in het aardbevingsgebied erbij. De Stuurgroep Onderwijshuisvesting Aardbevingen is een feit. Voor Schollema markeert de kerst van 2014 de start van het regionale scholenprogramma.

Al voor de beving in Huizinge stonden veel schoolgebouwen in de provincie Groningen op de lijst voor renovatie, sloop of nieuwbouw. Sommige gemeenten kampten met krimp, waardoor fusies en functiecombinaties nodig waren. Ook moesten scholen verduurzaamd worden en aangepast aan nieuwe kwaliteitseisen en onderwijsvormen. Schollema: "Rond die thema's hadden we al een regionale overleg-

structuur met vertegenwoordigers van (de voorgangers van) de gemeenten Groningen, Midden-Groningen, Eemsdelta en Het Hogeland. De versterking bracht het allemaal in een stroomversnelling.”

Prijswinnende schoolgebouwen

Anno 2024 bevindt het regionale scholenprogramma zich in de afrondende fase. De resultaten zijn, in nuchter Gronings, best goed. Alle nieuwe scholen en integrale kindcentra zijn prachtig geworden. De aandacht en de ontwerpliefde druipen ervan af. De scholen winnen prijzen, dragen bij aan de leefbaarheid en zorgen dat leerlingen en leraren er met plezier heen gaan. Iedereen die heeft bijgedragen aan het bouw- en ontwerpproces is trots.

Het staat in schril contrast met de versterking van die duizenden woningen, op ruimtelijk vlak ook wel ‘de ware ramp voor Groningen’ genoemd. Hoe hebben de Groninger scholen kunnen ontsnappen aan kafkaëske bureaucratie, knellende procedures en een eenzijdige focus op tijd,

*“Regels zijn er
voor houvast
en rechtszekerheid,
niet om ‘nee’ te
kunnen zeggen”*

kosten, proces en veiligheid? En hoe komt het dat hier wél volop ruimte was voor goed ontwerp, slimme oplossingen en vanzelfsprekende kwaliteit?

“Het begint met korte lijnen”, zegt Schollema. “Zo heeft het enorm geholpen dat alle schoolbesturen al in beeld waren bij de betrokken bestuurders. We kenden elkaar. Er was een overlegstructuur en een regionale stuurgroep, omdat we wisten dat we aan de slag moesten met het oog op krimp, verduurzaming en de aanpassing van bestaande scholen naar de huidige eisen. We wilden daarom de versterking aangrijpen als kans om integraal nieuwe, betere, duurzame en hoogwaardige scholen te maken. Ook wisten we dat de expertise in Groningen gewoon aanwezig was. Wat dat betreft verrast het mij ook niet echt dat het een succes is geworden.”

Kortom: het huiswerk was gedaan, de contacten waren gelegd en de overlegstructuur stond, nog voor de gesprekken met de NAM over de technische versterking van start gingen. De betrokken gemeenten wisten wat ze wilden. Ze hadden een verhaal en een samenhangende ambitie. Bij de start van het programma gaf Max van den Berg, de toenmalige commissaris van de Koning, de regionale stuurgroep scholenprogramma en haar voorzitter Bé Schollema nog een advies mee: als jullie dit gaan doen, moeten de scholen iconen van het onderwijs worden. Dat uitgangspunt werd de rode draad van het programma.

“Zeker wanneer je te maken hebt met een organisatie die gewend is om opgaven technisch aan te vliegen, is zo’n insteek cruciaal”, stelt Schollema. “Als je een gat boort om gas te winnen, zorg je ervoor dat alles van tevoren berekend en uitgedacht is. Op die manier wilde de NAM het scholenprogramma ook aanvliegen. Binnen de stuurgroep ging het over visie, inhoud, vergezichten en goede scholen. Met de NAM hadden we het over de spreekwoordelijke spijkers die nodig waren om dat in een veilige constructie uit te kunnen voeren.”

Bij ieder plan waren de technische tekeningen en berekeningen tot in detail uitgewerkt. “Zo konden we iedere keuze goed onderbouwen. Dat hielp de NAM het scholenprogramma op de gewenste technische manier te benaderen, terwijl wij de regie hielden over de inhoud, ambitie en de architectenselectie.” In zekere zin gaf de NAM een deel van de controle dus uit handen, daarin vertrouwend op de betrokken gemeenten en schoolbesturen. “Dat was cruciaal”, benadrukt Schollema. “Alleen daarom al bedank ik de NAM bij de opening van iedere school die binnen het regionale scholenprogramma en de diverse gemeentelijke programma’s tot stand is gekomen.”

Snel én goed

Daan Doevendans, die als projectleider maatschappelijk vastgoed binnen de gemeente Midden-Groningen nauw

Interieur IKC De Zuiderkroon

Fotografie: Eva Bloem

Integraal kindcentrum De Kronkelaar in Wagenborgen, een ontwerp van Onix NL en LAOS Landscape Urbanism

Fotografie: Gerard van Beek

betrokken was bij het programma, herkent zich in het geschetste beeld. “De breed gevoelde urgentie heeft deuren geopend en voor snelheid gezorgd. Alle scholen zijn in korte tijd gerealiseerd, zonder dat dit tot een verlies aan kwaliteit heeft geleid. Eerder nog is het omgekeerde het geval.”

Illustratief is het project waar Doevendans zelf aan werkte: Kindcentrum Zuiderkroon in Hoogezand, een combinatie van een gefuseerde openbare basisschool, een school voor speciaal onderwijs en een kinderdagverblijf. Het IKC stond er binnen vier jaar. “Dat is ontzettend snel voor zo’n project – zelfs sneller dan ons systeem eigenlijk aankan. Zo moest de gemeente het bestemmingsplan nog wijzigen en liep er nog een beroep bij de Raad van State. En dat in coronatijd. Alleen al zo’n beroep kost doorgaans veel tijd, daar konden we niet op wachten. Want zodra blijkt dat een gebouw onveilig is als gevolg van aardbevingsschade, dien je te handelen. We hebben daarom een risicoanalyse gemaakt en besloten om gewoon met de bouw te starten.”

Dat lijkt een gewaagde keuze. Toch durfde het projectteam het aan. “Vaak zijn processen leidend”, zegt Doevendans. “Wetten en regels worden gebruikt om verantwoordelijkheden af te schuiven. Maar we hadden alle vertrouwen in ons plan en in de risicoanalyse. Daarnaast konden we vertrouwen op de communicatie en participatie die we al hadden opgezet.” Voor dat communicatietraject won communicatieadviseur Sylvia Sanders in 2021 zelfs de Noorderpers Communicatieprijs.

“Regels zijn er voor houvast en rechtszekerheid, niet om nee te kunnen zeggen”, beaamt Schollema. Het raakt aan een opmerking eerder in het gesprek: de zekerheid dat je als opdrachtgever alle benodigde expertise aan boord hebt – of ten minste binnen handbereik. “Zeker voor publieke opdrachtgevers is het van grote waarde dat opdrachtgeverschap goed te organiseren. Het is ondertussen geen gegeven meer dat je alle expertise al in huis hebt. We komen uit een periode waarin veel inhoudelijke kennis en ervaring de gemeenten ‘uitgestroomd’ is. Daardoor zijn veel overheden aangewezen op de inhuur van externe adviseurs en procesmanagers.”

Architect Henk Stadens van De Zwarte Hond, die samen met zijn collega Martijn Korendijk het ontwerp voor IKC Zuiderkroon maakte, herkent het belang van een goede balans tussen interne en externe expertise. “Het komt vaak voor dat processen stroever gaan wanneer er in een projectteam op dat vlak onvoldoende evenwicht is. Dat betekent niet dat gemeenten opnieuw alle kennis in huis moeten halen en er geen externe adviseurs meer nodig zijn. Wél moeten ze de balans bewaken en de regie houden, waarbij je het opdrachtgeverschap zelf nooit uit handen mag geven. Zo borg je kwaliteit in het proces en in het resultaat.”

Bij kindcentrum Zuiderkroon ging dat heel goed. Het was

*“IKC Zuiderkroon
is geen
aanbestedingsgeluk,
het is het resultaat
van goed
opdrachtgeverschap”*

het gevolg van bewuste keuzes van de gemeente Midden-Groningen. In een gemengd programmateam zat zowel interne als externe expertise, vertelt Doevendans. “Dat team hebben we met veel aandacht samengesteld. Bij ieder lid gaven inhoud en ervaring de doorslag. Er zaten trouwens opvallend veel bevlogen professionals en zzp’ers bij – geen grote consultancybureaus. En iedereen was heel goed in z’n vak.”

Hoogwaardige uitstraling

Als direct betrokkene – zo niet initiator – van het scholenprogramma kent Bé Schollema IKC Zuiderkroon goed. “Het is echt prachtig. Als je er rondloopt denk je haast: dit kán toch helemaal niet? Bouwbudgetten voor scholen zijn in Nederland namelijk erg krap. En dit gebouw heeft alleen al overal eikenhouten deuren!”

Stadens is blij met het compliment. “We hadden een hele goede, maar ook strenge calculator – ook een externe partij, trouwens. Alles was vanaf het begin goed doordacht. De vier meter hoge plafonds, gecombineerd met het toegepaste materiaal, zorgen voor die hoogwaardige uitstraling. We konden het maken door het ontwerp compact te houden en te ontwerpen vanuit het schaalniveau van het kind.” Daarnaast is dit wat je krijgt als je nauw samenwerkt met een goede, meedenkende aannemer, benadrukt hij. Projectarchitect Martijn Korendijk tekende het plan tot in de

Integraal kindcentrum (IKC) in Warffum, een ontwerp van De Unie Architecten.

Fotografie: Silvio Zangarini

puntjes uit en kende elk detail. Het maakte het gesprek met de aannemer makkelijker, en de kwaliteit van het ontwerp stond voorop. Stadens: “De puzzelstukjes vielen gewoon op hun plek. Dat is geen toeval, overigens, we hebben dit vaker meegemaakt bij de gemeente Midden-Groningen. IKC Zuiderkroon is geen aanbestedingsgeluk, het is het resultaat van goed opdrachtgeverschap.”

Het kindcentrum is ook nog eens ruim binnen budget gerealiseerd, voegt Daan Doevendans toe. Dat toont maar weer eens aan dat kwaliteit geen kostenpost is, maar het resultaat van visie, ambitie en het inzetten van de juiste expertise op het juiste moment. “En dat terwijl geld nergens de doorslag heeft gegeven. Bij alle betrokkenen stond het maken van kwaliteit op één. We wilden vanuit één hart werken aan een mooie plek. Niet alleen de leden van het team, maar ook onze wethouder Erik Drenth. De school-directeuren hadden alle ruimte om hun kennis, visie en ervaring te delen. Vervolgens was het aan de architecten om de gewenste onderwijskwaliteit te vertalen in architectonische kwaliteit. We hebben enorm geprofiteerd van de goede samenwerking binnen het team.”

Eerst een visie, dan het geld

Ook voor de architecten is een goede samenwerking in een project als dit belangrijk, zegt Stadens. “Dat we dit ontwerp zo konden maken, is ook het gevolg van twee jonge, uitermate betrokken schooldirecteuren vol ambitie en met veel gevoel voor materiaal en goed ontwerp.”

Net als bij de andere scholen binnen het regionale scholenprogramma kreeg de architectenselectie ook bij IKC Zuiderkroon veel aandacht. Niet verwonderlijk, want een goede selectie betaalt zich eigenlijk altijd uit. “De Zwarte Hond had de vraag haarfijn vertaald in een eerste ontwerp”, zegt Doevendans. “Het *moodboard* dat ze hadden gemaakt, klopte precies.”

Bij het zien van al die mooie scholen en geslaagde samenwerkingen rijst een prangende vraag: kan de werkwijze van het scholenprogramma ook voor andere opgaven ingezet worden? “De kracht van het scholenprogramma is dat we gestart zijn vanuit een duidelijke missie en visie”, stelt Schollema. “Op basis daarvan zijn aan de voorkant afspraken gemaakt over financiën en technische randvoorwaarden. Bij de woningbouw en de versterking gaat dat anders. Daar is het zelfs eerder andersom: eerst het geld en de randvoorwaarden, en daarna de missie en de visie.”

Met andere woorden: als we de geleerde lessen elders willen toepassen, vraagt dat om een omslag in het denken. Visie en ambitie moeten weer leidend worden, bijvoorbeeld in de woningbouw. Schollema: “En het vraagt om durf en ambitie. Als we binnen het scholenprogramma vooraf hadden geweten hoe groot het zou worden, hadden er vast meer beren op de weg gestaan. Maar we zijn gewoon begonnen.”

*“We wilden
de versterking
aangrijpen als kans
om integraal nieuwe,
betere, duurzame en
hoogwaardige scholen
te maken”*

Visualisatie van het ontwerp van MX13 voor Uithuizen-Noord

Samenwerken als succesfactor: een liefdevol plan voor Uithuizen-Noord

In gesprek met Marnix van der Scheer (MX13)
en Gerben Kleiman (Gemeente Het Hogeland)

In het Groninger aardbevingsgebied wordt veel gesloopt en herbouwd. Woningcorporaties zijn daarin een grote speler. In sommige dorpen gaan hele straten op de schop, zo ook in Uithuizen. Daar kreeg architect Marnix van der Scheer (MX13) de opdracht veertig woningen te ontwerpen voor woningstichting Goud Wonen. Het leverde een liefdevol plan op, passend bij Uithuizen. En dat binnen een versterkingsopgave waar het op veel plekken een stuk minder zorgvuldig gebeurt. Waarom lukte het hier? En hoe zorgen we dat het op andere plekken ook lukt?

Wie de versterkingsopgave een beetje kent, weet dat de succesverhalen (nog) niet voor het oprapen liggen. De aanvliegroute was lange tijd vooral technisch en juridisch van aard. Ruimtelijke kwaliteit was geen aandachtspunt en architecten werden maar mondjesmaat betrokken.

Gelukkig breekt op steeds meer plekken de zon door. Zo ook in Uithuizen-Noord, waar woningstichting Goud Wonen het anders aanpakte. De corporatie koos niet eerst een aanemer, maar eerst een architect. En bij die selectie was niet de prijs, maar de kwaliteit van de visie uit het ingediende plan de bepalende factor.

Masserende ambtenaar

Namens de gemeente Het Hogeland was zelfbenoemd part-time ambtenaar Gerben Kleiman (officiële functie: senior adviseur stedenbouw en ruimtelijke kwaliteit; dorpsbouwmeester Aardbevingen) al in een vroeg stadium betrokken

bij de ontwikkeling. Hij zag een kans om de versterking aan te grijpen voor het verbinden van Uithuizen-Noord met de rest van het dorp. “Een spoorlijn, een provinciale weg en een wijkontsluitingsweg vormen nu een barrière. In de nieuwe situatie accentueren we niet langer de functionele structuur van de auto, maar de historische structuur van het dorp. Dat vormt de basis van het stedenbouwkundig plan.”

In grote lijnen kenmerkt dit het werk van Kleiman. In veel dorpen binnen de gemeente Het Hogeland pleit hij voor een bredere visie en aanpak als onderligger voor ieder plan. Om dat voor elkaar te krijgen, ‘masseert’ hij mensen op verschillende lagen van de gemeentelijke organisatie. Hij deelt kennis, geeft advies, is kritisch en benadrukt het belang van ruimtelijke kwaliteit. En van een open proces waarin ook ruimte is om af te wijken van de standaard. Kleiman: “Sterker nog, afwijken van de standaard is verplicht.”

*“Regelmatig remt
een opdrachtgever ambities
in een vroeg stadium af,
uit angst dat een plan
daarmee te duur wordt.*

*Veel beter zorg je er
samen voor dat je
iedere euro optimaal
bestedt”*

Als een van de weinige gemeenten in Groningen heeft Het Hogeland een team Erfgoed, Ruimtelijke kwaliteit en Landschap. Daarmee heeft de organisatie daadwerkelijk kritische inhoud om eigen inhoudelijke afwegingen te kunnen maken. “Gemeenten hebben niet meer vanzelfsprekend de benodigde kennis in huis”, merkt Kleiman. “Het principe van visievorming zijn we op veel plekken kwijtgeraakt. Je moet in het informele circuit de mensen vinden die gevoelig zijn voor de kwaliteit van plannen. Als je met hen de basis op orde hebt en scherp hebt wat je wil, kun je daarna alles veel sneller regelen en de zinloze dingen overslaan. Niet alleen binnen de gemeente zelf, maar ook met andere partijen, zoals woningcorporaties.”

Voor je ergens aan de gang gaat, moet je bovendien als opdrachtgever de plek analyseren en weten wat je daar wilt, benadrukt hij. “Je moet uitgangspunten aangeven en tastbare ambities formuleren.” Architect Marnix van der Scheer is het met hem eens. “Eerst moet een opdrachtgever goed nadenken over het verhaal dat onder de ontwikkeling moet liggen. Over wat je wilt bereiken met wat je gaat doen. Daarna kun je het gaan hebben over hoe het eruit moet zien.”

Aansluiting bij de signatuur van het dorp

In Uithuizen-Noord deelde corporatie Goud Wonen, binnen de stedenbouwkundige opzet die Kleiman en HKB Stedenbouwkundigen maakten, het plangebied op in twee ontwerp-opgaven. Voor beide tuigde het, tegen het advies van Kleiman, een aparte architectenselectie op, begeleid door proces- en ontwikkeladviseur Rizoem. Met zijn bureau MX13 won Van der Scheer de eerste selectie. Hun plan overtuigde de jury, waarin naast Kleiman een projectleider van Rizoem, een bewoner en een vertegenwoordiger van Goud Wonen zaten.

Via-via werd de architect tijdens de onderzoeksfase geattendeerd op een tentoonstelling over Berend Jager, een architect die in Uithuizen veel ontworpen heeft. “Zijn sobere Amsterdamse School-stijl paste goed bij Uithuizen-Noord. Voor ons lag het voor de hand dat als inspiratie te gebruiken. Met die interpretatie vonden we aansluiting bij de signatuur van het dorp.”

Ook op detailniveau zocht het bureau navolging bij Jager. In de aandacht voor de huisnummers bijvoorbeeld, en met het accentueren van het begin van de straat met een torentje. In het plan heeft elke voordeur een nis met een zitbankje. In de zijgevels van de woningen komt een aantal uitgezaagde stukken metselwerk van de oude gevels. Dat ziet er niet alleen mooi uit, het verbindt ook het oude met het nieuwe. De straat krijgt nieuwe waarde als verblijfplek. In het stedenbouwkundig plan worden de achtertuinen van de woningen iets minder diep, daardoor komt in het binnen-gebied ruimte vrij om auto's te parkeren. Die verdwijnen daardoor grotendeels van de straat.

Kleiman laat een kaart van het plangebied zien, met daarin

De architectuur van de Uithuizer architect Berend Jager, uit de jaren 20 en 30 van de vorige eeuw, vormde de inspiratie voor het plan van MX13

een centrale waterpartij: een nieuw, openbaar groen gebied tussen de woningen in. In het stedenbouwkundig plan is het is een belangrijk, verbindend element. Van der Scheer: “Tijdens de uitwerking van ons architectonisch plan zei ik op een gegeven moment tegen Gerben dat het goed zou zijn om eens te kijken hoe de openbare ruimte op dat plan zou aansluiten. Toen bleek dat de gemeente al bezig was met het voorbereiden van een bijeenkomst waar bewoners onder meer konden kiezen uit verschillende lantaarnpalen. Er werden zelfs al plannen gemaakt voor de aanleg van nutsvoorzieningen.”

Heel voortvarend, maar wel wat snel. Binnen de gemeente had niet iedereen scherp dat een stedenbouwkundig plan nog een ontwerpslag nodig heeft, voor zowel de bebouwing als de openbare ruimte. Door zijn collega's wakker te schudden en na 'diverse crisisgesprekken' wist Kleiman ervoor te zorgen dat ook de openbare ruimte zorgvuldig werd vormgegeven. “Mensen hebben tegenwoordig op een of andere manier de neiging dingen te willen vaststellen. Maar je moet in elke fase van het proces gebruik kunnen maken van kennis. Ook met de expertise van een architect komen er dingen in het plan die je vooraf niet zelf had bedacht. Die ruimte moet er altijd zijn. Daar wordt het resultaat alleen maar beter van.”

De ruimte krijgen voor kwaliteit

Waar architecten decennialang een bepalende rol hadden in de woningbouw, is dat tegenwoordig niet meer zo. Hun rol

is precair. Ontwerpers moeten vaak bij voorbaat al afstand doen van hun auteursrecht, zodat wanneer in de toekomst pak 'm beet de kozijnen een andere kleur moeten krijgen, daar geen gedoe over ontstaat. Ook is het geen vanzelfsprekendheid dat architecten van begin tot eind betrokken blijven bij een project. De uitwerking vindt dan plaats onder regie van de aannemer. Bovendien beperkt de opdracht zich vaak spreekwoordelijk – of letterlijk – tot de gevel.

Van der Scheer voelt die kwetsbaarheid regelmatig. “Als architect voel ik mij verantwoordelijk voor het borgen van de kwaliteit van een plan. Dat werkt het best wanneer je ook echt samen aan een plan kunt werken. En dan het liefst op basis van een volledig uitgewerkt ontwerp. Toch is het niet gebruikelijk dat de architect die ruimte krijgt, laat staan dat je betrokken wordt bij het kiezen van een aannemer.” Op voorspraak van Rizoem deed Goud Wonen dat laatste binnen dit project wel. Van der Scheer: “Rizoem vond het belangrijk dat wij een goed gevoel bij de aannemer hadden. Daarnaast wisten zij uit eigen ervaring hoe ontzettend belangrijk een goede samenwerking tussen een architect en een aannemer is.”

Hoewel er natuurlijk dingen beter konden, is Gerben Kleiman ervan overtuigd dat het project in Uithuizen niet zo geslaagd zou zijn als Rizoem er niet bij betrokken was geweest. “Veel corporaties vinden architecten vooral duur en zinloos. Ze schrijven aanbestedingstrajecten uit waar de prijs voor 80 procent de beoordeling bepaalt, en bij die

Visualisatie van het ontwerp van MX13 voor Uithuizen-Noord

*“Je moet in elke fase
van een proces
ruimte laten
voor kennis
en expertise.*

*Daar wordt het
resultaat alleen maar
beter van”*

beoordeling geen mensen met ruimtelijke kennis betrokken zijn. Bij Rizoem begrijpen ze wat ontwerpkwaliteit is, dat is iets wezenlijks.”

Samenwerken als succesfactor

Vooraf dacht Marnix van der Scheer dat dit het meest spannende project zou worden dat hij ooit gedaan had. Op basis van wat hij in het aardbevingsgebied zag verrijzen, vreesde hij dat de opdrachtgever kwaliteit bij voorbaat al zou wegbezuinigen. Het tegenovergestelde bleek het geval. Zo werkt aannemer Heijmans het plan van MX13 uit zoals de architecten het bedachten. “De getimmerde goot, het gemetselde plafond – alles. Dat maak ik niet vaak mee. Ik heb ook zelden zoveel vertrouwen in de uitwerking van een aannemer gehad als nu. Om de kleinste details vragen ze me om mijn mening. We denken met elkaar mee. Elkaar zien, goed luisteren, niet alleen aan jezelf denken, dat zijn cruciale aspecten. Als je zo kunt samenwerken, doe je graag iets extra's voor elkaar.”

Dezelfde ervaring had Van der Scheer ook met de producent van de huisnummers, die naar zijn ontwerp uitgevoerd worden in oranje beton. “Dankzij een meedenkende medewerker van dat bedrijf lukte het om ze tegen een goede prijs te maken. Dat soort details geven de woningen extra kwaliteit en betekenis.”

Zoals zo vaak kwam het ook in Uithuizen neer op de juiste personen op de juiste plek. Bevlogen mensen die bereid

zijn een stapje extra te zetten. Maar hoe zorg je dat je wat minder afhankelijk wordt van het individu? En dat je per definitie de middelmaat ontstijgt en de dorpen en hun bewoners echt iets goeds geeft?

“Als je op ruimtelijke kwaliteit inzet, krijg je veel betere resultaten, waar iedereen trots op kan zijn”, zegt Kleiman. “Gemeenten en opdrachtgevers hebben mensen nodig die snappen hoe dat spel werkt, wat ruimtelijke kwaliteit is en hoe je budget op de juiste manier inzet. Het gaat niet om het volgen van regels. Wat dat betreft kan ons beleid ook nog beter. Zo zitten veel welstandsnota's vol kwantitatieve criteria. Als het echt niet anders kan, mag je daarvan afwijken. Eigenlijk moet het precies andersom: zeg niet wat er moet gebeuren, maar stimuleer ontwerp kwaliteit. Pas als de ontwerper en de opdrachtgever er echt niet uitkomen, pak je die kwantitatieve criteria erbij.”

Een andere belangrijke succesfactor is volgens Van der Scheer het gesprek met de opdrachtgever, zelfs al tijdens de selectiefase. “Ik heb selecties meegemaakt waarin je halverwege het proces de stand van zaken kon bespreken. De opdrachtgever kan dan laten weten of je op de goede weg zit. Het helpt om over en weer de vraag en de ambitie scherp te krijgen. En dus om tot het best passende selectieontwerp te komen. Ik zou graag zien dat dit de standaard wordt. Opdrachtgevers die ruimte maken voor zo'n tussentijds gesprek lijken zich meer bewust van het gegeven dat een goed ontwerp het gevolg is van interactie, en niet van simpelweg antwoord geven op de uitvraag.”

Ook de bepalende rol van geld speelt mee. “Het komt regelmatig voor dat een opdrachtgever ambities in een vroeg stadium afremt, uit angst dat een plan daarmee te duur wordt. Als je puur vanuit een spreadsheet denkt, kan ik me dat ook wel voorstellen. Ambitie hebben betekent een vergroting van je horizon, en dus onzekerheid over kosten. Maar je kunt er samen voor zorgen dat je iedere euro optimaal besteedt. Dat vraagt over en weer om vertrouwen en collegialiteit. Als je elkaar dat geeft, krijg je iets goeds.”

De plek van participatie

Hoewel in Uithuizen-Noord bovengemiddeld veel goed is gegaan en er een overtuigend plan ligt waar eigenlijk iedereen blij mee is, zien zowel Kleiman als Van der Scheer nog verbeterpunten. Bijvoorbeeld in de selectieprocedure. Zo stond het voor Kleiman als een paal boven water dat MX13 ook het tweede deel van de ontwikkeling moest ontwerpen. Op die manier kon de ruimtelijke samenhang in het plan geborgd worden. Bovendien ging het hier om een sloop-nieuwbouwopgave, waarbij de bestaande naoorlogse woningen identiek waren, destijds gebouwd en ontworpen door dezelfde aannemer en architect.

Toch vond voor de tweede fase een nieuwe selectie plaats. Onder meer omdat Goud Wonen op die manier invulling

wilde geven aan de participatie. Kleiman: “Natuurlijk is het essentieel dat je bewoners goed meeneemt in de plannen. Maar of een architectenselectie daarvoor de juiste plek is, kun je je afvragen.”

Tijdens de selectie voor het tweede deel van het plan zat maar één bewoner aan tafel. De rest van de straat had geen interesse. Die ene bewoner had in de jury wél 25 procent inbreng, benadrukt Van der Scheer. En dat voor een plan dat voor minsten vijftig jaar het aanzien van een plek zal bepalen. Dan moet je niet alleen aan de bewoners van nu denken, maar ook aan de toekomstige. In plaats van de nadruk te leggen op participatie had de ruimtelijke samenhang in de selectie zwaarder meegewogen moeten worden, vindt hij.

De inhoud is belangrijker dan het proces

MX13 deed mee aan de tweede selectie, en won. Al scheelde het weinig. “We wilden de tweede fase op dezelfde manier aanpakken als de eerste. Want daar werkte het goed. Het leek ons niet nuttig om in de presentatie alle procesinformatie te herhalen, vooral omdat we ons plan presenteerden aan nagenoeg dezelfde jury.” Doordat het bureau de criteria daarmee niet letterlijk volgde, kreeg het een mindere beoordeling voor dat onderdeel, vertelt Kleiman. De selectie hing aan een zijden draadje. “Een jurylid vond het volgen van het proces belangrijker dan de ruimtelijke samenhang in het plan”, zegt hij hoofdschuddend.

Zo'n selectie kan al met al nóg beter en slimmer. Door participatie op een andere manier te organiseren, maar vooral door het proces dienstbaar te maken aan de inhoud, in plaats van andersom. Kleiman bepleit dat architecten meer ruimte wordt gegeven. Zo lagen in Uithuizen veel zaken al vast, zoals de kapvorm, de doorsnedes en de plattegronden. Van der Scheer: “Daarom hebben we besloten ons toch primair te richten op de gevels, hoe graag we ook aan de plattegronden hadden willen sleutelen. We vonden het risico te groot. Jammer, want eigenlijk zorgt dit ervoor dat een opdrachtgever geen optimaal rendement haalt uit onze betrokkenheid als architect.”

Kleiman is het daarmee eens: “Als je de architect meer ruimte geeft, krijg je niet alleen een mooie gevel maar ook veel betere plattegronden voor hetzelfde geld. Je moet niks vaststellen voordat het hele verhaal klaar is. Blijf als goede opdrachtgever dus weg van rigide kaders. Want die leiden eigenlijk altijd tot middelmatige shit.”

“Weet wat je belangrijk vindt, wees nieuwgierig, heb een open blik en nogmaals: werk samen op basis van vertrouwen en een goed verhaal”, besluit Van der Scheer. “Dat betaalt zich altijd uit.” Bovendien is het wederkerig: “Een bevoegen architect werkt altijd hard, maar voor een fijne opdrachtgever nog nét iets harder.”

Feestelijke opening van de duizendste woning uit het 1000-woningenplan aan de Noorderstraat in Hoogkerk.

Fotobedrijf Piet Boonstra, Groninger Archieven.

De vanzelfsprekende opgave

Peter Michiel Schaap

Naar een kwalitatief hoogstaande Baukultur voor Europa, zo luidt de titel van de Verklaring van Davos die op 22 januari 2018 ondertekend werd door de Europese ministers van cultuur. Het is een oproep om van iedere menselijke activiteit in de gebouwde omgeving een culturele daad te maken. Is dat nieuw? Nou, de term ‘bouwcultuur’ misschien wel. Maar decennialang deden we niet anders. Economie en cultuur hoorden bij elkaar. Ze versterkten elkaar. En gaven samen antwoord op grote maatschappelijke opgaven. Niet in de laatste plaats in Groningen.

Een prachtig Gronings verhaal

Duizend woningen bouwen in twee jaar tijd, van initiatief tot oplevering. Geen tijdelijke units, maar volwaardige, goed ontworpen Groninger eengezinswoningen. Onmogelijk? Nou, niet als het aan Huib Ottevanger ligt, de burgemeester van Ulrum. In 1950 lanceert hij zijn unieke 1000-woningenplan. Het speelt op een slimme manier in op de ambities van het ministerie van Wederopbouw. Dat geeft in de naoorlogse jaren iedere Nederlandse gemeente een woningcontingent, ofwel een maximum aan de hoeveelheid te bouwen woningen. Dat mag verdubbeld worden wanneer er gebruik wordt gemaakt van systeembouw.

Het Rijk doet dat niet voor niets. Systeembouw is een middel om extra snelheid te maken in het ledigen van de woningnood. Onderdelen worden in de fabriek gemaakt en op de bouwplaats geassembleerd. Dat gaat sneller en vraagt ook nog eens om minder specialistische kennis. In een tijd van krapte op de arbeidsmarkt kunnen ook ongeschoolde arbeiders een deel van het werk doen. Naast tijd bespaart het ook nog eens ontwerpkosten. Zo worden de woningen in serie gebouwd. De basis is al uitgedacht.

Toch betekent dit niet dat ‘de architect’ op een zijspoor komt te staan. Integendeel zelfs. Net als voor de oorlog is het ook na 1945 de normaalste zaak van de wereld dat je een goede

architect betreft bij zo ongeveer iedere bouwopgave: van sociale woningbouw, middenstandswoningen en markante villa's tot stations, bedrijfsgebouwen, fabrieken, urinoirs en elektriciteitshuisjes. Die architect voert in negen van de tien gevallen zelfs de regie. Zo ook bij het 1000-woningenplan.

Voor het ontwerp van zijn duizend woningen komt Ottevanger uit bij architectenbureau Kuiler & Drewes, destijds een van de meest prominente bureaus van de provincie Groningen. Zeker hun vooroorlogse oeuvre, nu vaak met een monumentenstatus, is indrukwekkend. Ottevanger vraagt de architecten een ontwerp te maken voor een rijwoning die in één bouwstroom, en met behulp van vroege systeembouw, door lokale aannemers gerealiseerd kan worden. En dan niet alleen een aansprekend geveltje, maar *the full package*: de typologie, plattegrond, detaillering, technische uitwerking en de stedenbouwkundige situering. Het echte architectenwerk dus. Kuiler en Drewes krijgen bovendien nog een belangrijke opgave mee: de woning moet ‘Gronings’ worden.

Terwijl Kuiler & Drewes, of eigenlijk hun jonge medewerkers Jan Adam Por en Pieter Mient Hoekstra, aan het ontwerp werken, gaat Huib Ottevanger met zijn idee de boer op. Ruim dertig andere Groninger gemeenten sluiten zich aan. Daarna gaat het snel. Op 28 augustus 1950 vangt de bouw van het eerste blok aan, natuurlijk in Ulrum. Op 8 mei 1952 komt Joris

Woningen uit het 1000-woningenplan in Nieuwe Pekela

Foto: Groninger Archieven, collectie gemeente Pekela

in 't Veld, de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting, naar Hoogkerk voor de oplevering van de duizendste woning. De teller stopt bij 1165 woningen, waarvan er tegenwoordig amper nog 250 over zijn. Want hoe charmant ook, veel woningen uit het 1000-woningenplan zijn vooral in de afgelopen jaren gesloopt en vervangen door nieuwbouw.

Is dat erg? Vanuit cultuurhistorisch opzicht wel. De woningen vertellen namelijk een bijzonder Gronings verhaal. En ook vanuit het oogpunt van duurzaamheid scoren we met sloop-nieuwbouw nou niet bepaald punten. Daar staat tegenover dat veel woningen uit deze periode er energetisch natuurlijk niet al te best op staan. Ook de bouwkwaliteit is van een totaal andere orde dan onze huidige standaarden. Daarnaast zou je kunnen stellen dat er qua karakter niet veel verloren gaat. Het ontwerp van Kuiler & Drewes is namelijk niet heel opvallend. Als je het verhaal niet kent, zou je er zo aan voorbijlopen.

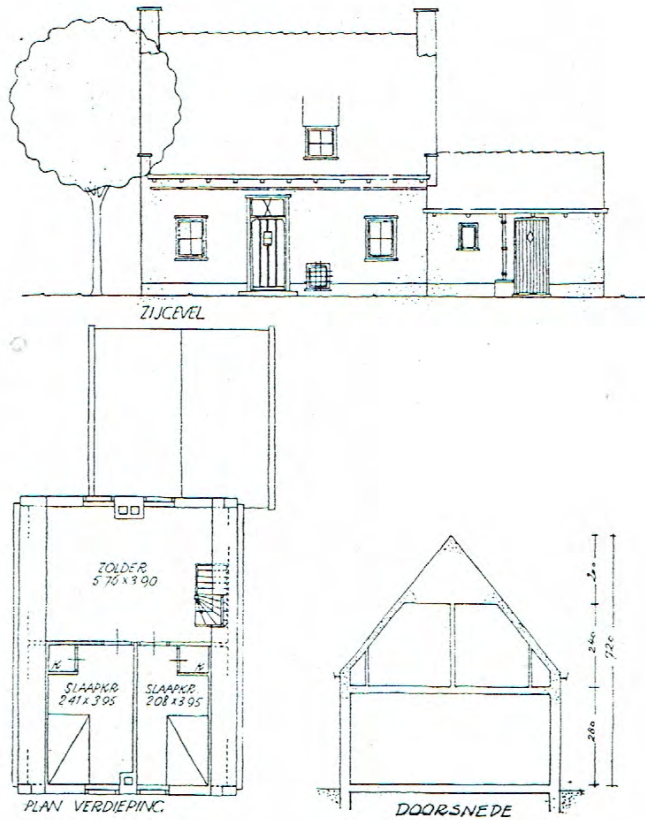
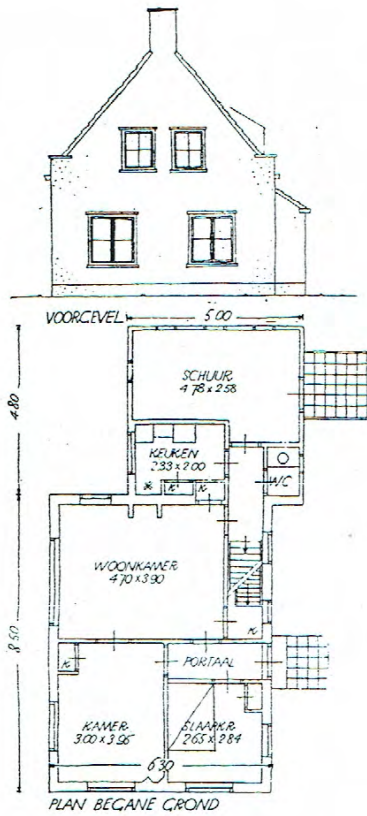
Toch zit er meer in de woningen dan je denkt. Wie goed kijkt, ziet hoe liefdevol ze eigenlijk ontworpen zijn. Helemaal binnen de context van de naoorlogse materiaalschaarste en de noodzaak om snel en goedkoop te bouwen is dat een hele prestatie. De typerende Groninger baksteen, de oranje-rode pannen, het subtiele overstek, de zichtbare schoorsteen in het metselwerk en de kenmerkende witte steentjes boven iedere toegangsdeur geven de woningen een opvallend onopvallend karakter. En dan vergeten we nog de ruime voortuintjes, oorspronkelijk omzoomd met hagen. De kers op de taart is het tegeltablauw van de Groninger kunstenaar Anno Smith, dat in ieder dorp op het eerst gerealiseerde blok wordt geplaatst. Op het tableau bevinden zich de wapens van alle deelnemende gemeenten.

Naast een prachtig Gronings verhaal is het 1000-woningenplan ook een sterk voorbeeld van een integrale bouwcultuur die decennialang aan de basis lag van het werken en ontwerpen aan de leefomgeving. Zo dient Huib Ottevangers plan vanaf het begin meerdere doelen en maakt het optimaal gebruik van wat we nu ontwerpkracht noemen. Ja, het moest snel en goedkoop, maar wel goed en met karakter. Gronings karakter. Ondertussen dienden de duizend woningen als trainingsveld voor de vroege systeembouw. Het plan daagde de ontwerpers uit de mogelijkheden te ontdekken en was een steun in de rug voor lokale aannemers. Want zij bouwden die 1165 woningen overal in Groningen; van Oosterhoogebrug en Nieuwe Pekela tot Ulrum, van Stads kanaal tot Uithuizen en van Ten Post tot Leek. Bovendien inspireerde het 31 Groninger gemeenten om samen op te trekken.

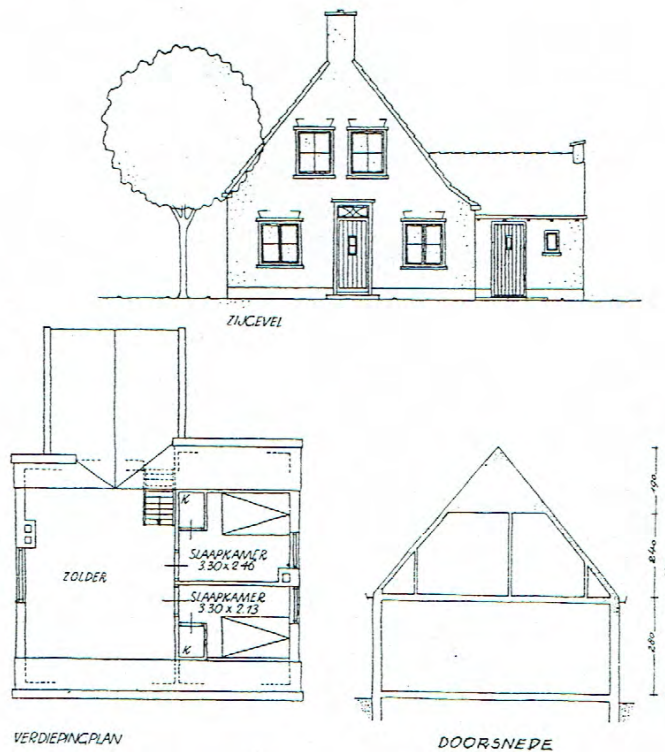
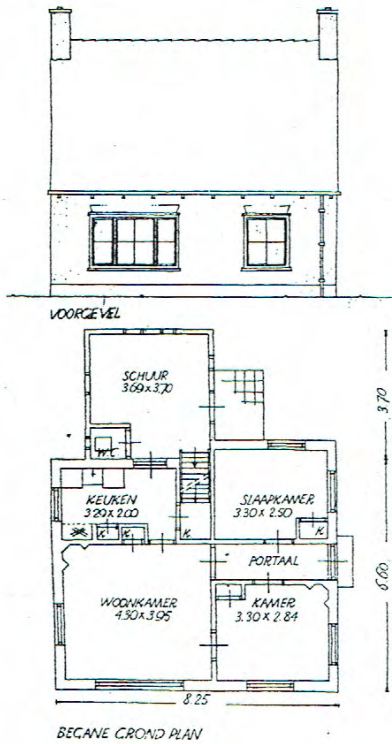
Bouwen met karakter

In de naoorlogse jaren is het zeker niet alleen Huib Ottevanger die zo denkt. Onze woningbouw en stads- en dorpsontwikkeling is in die tijd ook een culturele daad die zeker op het vlak van de volkshuisvesting sterk maatschappelijk-ideologisch wordt gestuurd. Schoonheid en goed ontwerp worden niet beschouwd als een kostenpost of een aardig extraatje. Nee, ze zijn vanzelfsprekend onderdeel van iedere opgave. Dat blijkt in de naoorlogse jaren niet alleen uit het 1000-woningenplan. Het zit ook in een vergelijkbaar project dat vanaf 1948 door het ministerie van Wederopbouw landelijk wordt uitgerold: het Normaal-woningenprogramma.

Net als bij het 1000-woningenplan, is het ledigen van de woningnood een belangrijk doel van het rijksprogramma. Snelheid is geboden, maar liefst wel binnen budget. Mede

GRONINGEN. TYPE A3 KLAS.-INHOUD 303 M³ ARCH.-BUR. VAN WIJK EN BROOS. GRONINGEN

GRONINGEN. TYPE A4 KLAS.-INHOUD 277 M³ ARCH.-BUR. VAN WIJK EN BROOS. GRONINGEN

Normaalwoningen aan de Karel Doormanstraat in Appingedam, ontworpen door architect Klaas Olsmeyer

Foto: Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

daarom kiest het ministerie van Wederopbouw voor de ontwikkeling van een catalogus met gestandaardiseerde woningen die deels in vroege systeembouw gerealiseerd kunnen worden. Door op grote schaal materiaal in te kopen kunnen de woningen efficiënt gerealiseerd worden.

Toch is snel en goedkoop niet het enige streven. Het doel is om per regio recht te doen aan de context. Daarom wordt samenwerking gezocht met de lokale kringen van de Bond Nederlandse Architecten (BNA). Deze krijgen de vraag om streekeigen varianten te ontwerpen: karaktervol en met oog voor detail. Voor Groningen leidt dat tot uiteenlopende varianten voor Winsum, Leek, Noorddijk en de stad. Het ontwerp is van de hand van prominente Groninger architecten, waaronder Klaas Prummel, Van Wijk & Broos en Klaas Gerrit Olsmeyer.

De deelnemende architecten worden bovendien gestimuleerd om samen met lokale aannemers traditionele bouwmethoden te verknopen met systeem- en montagebouw. Op die manier wil het ministerie een impuls geven aan de lokale bouwpraktijk. En omdat dit nog niet genoeg is, dient het Normaalwoningenprogramma ook nog eens als stimulans voor de woningcorporaties. Gesubsidieerd door het ministerie treden deze namelijk in veel gevallen op als opdrachtgever. Sturen op maatschappelijke meerwaarde dus, op verschillende niveaus, net zoals bij het 1000-woningenplan van de burgemeester van Ulrum.

Natuurlijk ging dit niet zonder slag of stoot. Zo valt het Normaalwoningenprogramma niet bij alle architecten in goede aarde. In het *Bouwkundig Weekblad*, destijds het lijfblad van menig architect, leidt het eind jaren 40 tot stevige discussies. Sommige architecten vinden dat ze met die standaardwoning te veel in een keurslijf gedwongen worden. Ook is niet iedereen overtuigd van de efficiëntie van de normaalwoning. Verder zijn er architecten die moeite hebben met de rol die het ministerie pakt in de architectenselectie. Weliswaar gebeurt dit via de regionale BNA-afdelingen, maar toch. Had de Rijksoverheid de touwtjes van de naoorlogse wederopbouw en volkshuisvesting niet al genoeg in handen?

Toch staat de meerderheid van de Nederlandse architecten positief tegenover het Normaalwoningenprogramma, waaronder ook BNA-voorzitter A.J. van der Steur. In een speciale editie van het *Bouwkundig Weekblad* over de Normaalwoningbouw, spreekt hij in 1948 zijn collegae aan op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid.¹

De oproep van Van der Steur is illustratief voor het engagement van veel (naoorlogse) architecten, zeker op het vlak van de volkshuisvesting. Bovendien geeft het inzicht in de rol die het ontwerp zichzelf toedicht: het bijeenbrengen van sociale, economische en architectonische waarden. Ofwel, vrij vertaald: het creëren van maatschappelijke meerwaarde binnen sociale en economische kaders, daarbij strevend

Meidoornpad in Het Blauwe Dorp, met gemeentelijke woningbouw ontworpen door Jan Anthony Mulock Houwer

Foto: P.B. Kramer, Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

naar schoonheid, karakter en de hoogst mogelijke kwaliteit. Overigens is dat een rolopvatting die in die tijd door vrijwel niemand in twijfel wordt getrokken, getuige de vanzelfsprekendheid waarmee het Rijk de samenwerking met de BNA zoekt.

Institutioneel ontwerp: een rijke traditie

Het belang van goed en vooral ook zorgvuldig ontwerp zit diep in het Nederlandse en zeker ook het Groninger DNA. Tot ver in de twintigste eeuw is het een vanzelfsprekendheid. Zo bemoeit de Rijksoverheid zich op tal van schaalniveaus met architectuur en vormgeving: van postzegel en bankbiljet tot duizenden kilometers wegen, spoorwegen en kanalen, tienduizenden hectaren polders, miljoenen woningen, maar ook stations, postkantoren, ziekenhuizen en telefooncellen.² Dat gebeurt rechtstreeks vanuit de ministeries, maar ook via uitvoeringsorganisaties als Rijks-waterstaat, Staatsbosbeheer, de Cultuurtechnische Dienst en diens opvolgers, waaronder de Landinrichtingsdienst (1978) en de Dienst Landelijk Gebied (1997 – 2015).

Niet alleen binnen de burelen van het Rijk en haar uitvoeringsorganisaties is ontwerpende aandacht en dienstbaarheid aan de publieke zaak de normaalste zaak van de wereld. Tal van gemeenten hebben decennialang eigen gemeente- of stadsarchitecten in dienst en beschikken over forse afdelingen Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, waar de architectonische en stedenbouwkundige disciplines ruim

vertegenwoordigd zijn. Sterker: veel directeurs van de gemeentelijke diensten hebben een ontwerpende of civieltechnische achtergrond.

Een mooi voorbeeld is bouwkundig ingenieur Jan Anthony Mulock Houwer, die na een lange carrière als bouwmeester van de gemeente Deventer in 1900 de overstap maakt naar de stad Groningen. Daar wordt hij directeur van de Dienst Gemeentewerken, een functie die hij tot 1923 bekleedt. In zijn periode zit hij met regelmaat nog zelf achter de teken-tafel. Zo is hij vanaf 1902 verantwoordelijk voor het eerste uitbreidingsplan van de gemeente Groningen. Ook ontwerpt hij voor de gemeente tal van monumentale gebouwen, waaronder de gemeentelijke elektriciteitscentrale aan de Bloemsingel, de watertoren aan de Hofstede de Grootkade en de arbeiderswoningen van het Blauwe Dorp. Al die bouwwerken zijn nog altijd medebepalend voor het karakter van de stad. En voor wie de stenen bankjes in het Stads-

¹ *Bouwkundig weekblad Normalwoningbouw*, no. 46, (1948). "Wanneer de Nederlandse architectenwereld uit overwegingen van eigenbelang een proef met de normaalwoning zou afwijzen, en het belang der gemeenschap deze proef dringend zou eisen, dan zou de normaalwoning er toch komen, maar dan zonder onze invloed en zonder waarborgen, dat uit de normaalwoning architectonisch, sociaal en economisch zou worden gehaald wat erin zit, en wat door systematische medewerking van de Nederlandse architectenwereld wel kan worden bereikt. [...] Wanneer de architecten de normaalwoning zouden aanvaarden, legt dit op hen de verplichting tot een medewerking 'con amore', met de doelmatige inschakeling van alle bekwaame, op dit doel gerichte krachten."

² Michiel Schwarz, 'Institutioneel ontwerpen herzien. Naar nieuwe designbenaderingen voor de netwerksamenleving' In: *Institutioneel ontwerp: relict, revival of revisie*, Den Haag 2006.

Voormalige Theo Thijssenschool aan de Zaagmuldersweg, ontworpen door S.J. Bouma

Foto: Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

Buitenschool te Glimmen, ontworpen door Jaap Wilhelm
Foto: Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

park kent: ook die zijn van de hand van Mulock Houwer. Samen met industrieel Jan Evert Scholten en oogarts Jan Schutter nam hij zelfs het initiatief voor de aanleg van het gehele park.

Na Mulock Houwer volgen nog diverse andere stads-architecten en stadsstedenbouwers die al ontwerpend hun sporen achterlaten in de stad. De bekendste is zonder twijfel Siebe Jan Bouma die in de periode 1920 – 1942 een indrukwekkend oeuvre opbouwt. Vooral zijn scholen zijn van een bijzonder hoog niveau, net als het kantoor van de Dienst Gemeentewerken aan het Gedempte Zuiderdiep. Ook ontwerpt Bouma transformatorhuisjes, brugwachterhuisjes, urinoirs, openbare ruimte en een prachtig woningbouwcomplex aan de Turfsingel, en nog heel veel meer. Na de oorlog wordt die traditie onder meer voortgezet door Jaap Wilhelm, die als hoofdarchitect bij de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting vooral hoge ogen gooit met zijn scholen, die binnen en buiten Groningen van grote invloed zijn geweest op de Nederlandse scholenbouw.

Dat het hebben van een eigen architect niet alleen voorbehouden is aan de stad, blijkt wel uit het feit dat ook tal van andere gemeenten tot ver in de jaren 70 gemeente-architecten in dienst hebben. Ze houden zich net als Mulock Houwer, Bouma en Wilhelm bezig met het ontwerpen van scholen, woningen, straatmeubilair en tal van andere publieke gebouwen. Daarnaast zijn ze actief op het vlak van de stedenbouw en het ontwerp van de openbare ruimte.

Zo delen Bedum en Noorddijk de architecten G. Koolhof en G.H. de Kiviet, heeft Uithuizen H. Bronts, Stadskanaal J. Meinen, Marum A. Koekoek, Hoogkerk P. van der Zee, Veendam E. Brader, Sellinger N. Doornbos en Zuidbroek D. Veen. En ja, dit is slechts een kleine en buitengewoon willekeurige selectie.

Natuurlijk is het hebben van een stevige ontwerpafdeling en een gemeentearchitect geen garantie voor succes, al moet gezegd dat het werk van bovengenoemde ontwerpers vaak van bovengemiddeld niveau is. Wel zegt het veel over de waarde die binnen alle overheidslagen wordt gehecht

aan interne ontwerpkracht. Daarbij staan al die stads- en gemeentearchitecten samen met hun collega's binnen het Rijk en de provincies symbool voor de rijke Nederlandse ontwerptraditie die in hoge mate bepalend is geweest voor onze omgevingskwaliteit.

Kip met de gouden eieren

Ook in onze tijd worden architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur nog steeds op waarde geschat. Wel is de positie van het ontwerp veranderd, zeker binnen het Rijk. Daar zijn vanaf de jaren 90 steeds meer taken en bevoegdheden overgedragen aan gemeenten en provincies. Ook de verzelfstandiging van de woningcorporaties en het groeiende geloof in het oplossend vermogen van de markt passen in die ontwikkeling. Het eigenlijke ontwerpwerk wordt daarbij grotendeels uitbesteed. Rijk, gemeenten en provincies concentreren zich meer op het proces en de beleids-

In 1925 werd begonnen met de bouw van het openbaar slachthuis aan de Oosterstraat in Stadskanaal. Staand, vanaf links: metselaar Mulder, Berend Oosting, H.G. Mulder, onbekend, aannemer Arend Bolt, gemeenteplichter en later gemeentearchitect J. Meinen, keurmeester Brouwer en gemeentearchitect O. Linzel. De namen van de zittende jongens zijn niet bekend.
Foto: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

't Hofje in de Parkwijk te Stadskanaal, een ontwerp van gemeentearchitect J. Meinen
Foto: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal, collectie Jos Pe

Naoorlogse uitbreiding van de Parkwijk in Stadskanaal, waarvoor gemeentearchitect J. Meinen het stedenbouwkundig plan maakte

Foto: Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

matige kaders. Grofweg zou je kunnen stellen dat daarmee de ontwerpende aandacht plaats heeft gemaakt voor een meer financiële en juridische invalshoek.³

Het gekke is dat dit nagenoeg samenvalt met een gerichte stimulering van de Nederlandse architectuur vanuit het Rijk. Dat vangt aan in 1991 met *Ruimte voor Architectuur*, de eerste rijksnota over het architectuurbeleid. Daarna volgen *De Architectuur van de Ruimte* (1997), *Ontwerpen aan Nederland* (2001), het *Actieprogramma Ruimte en Cultuur* (2005) en de visie *Een cultuur van Ontwerpen* (2009). Zeker de eerste twee nota's geven een enorme boost aan de Nederlandse architectuur. Ze leggen het fundament voor een sterke infrastructuur, met instellingen als het Nederlands Architectuurinstituut (NAi), het Stimuleringsfonds voor Architectuur, het Berlage Instituut, Architectuur Lokaal en een trits aan lokale architectuurcentra. Ook zijn beide nota's van wezenlijk belang voor de internationale positionering van Nederlandse architectenbureaus, die mede dankzij het architectuurbeleid letterlijk en figuurlijk de wereld over gaan vliegen.⁴ Daarna blijven de nota's qua inhoud sterk, maar neemt de impact ervan wel af. Zeker na 2012, wanneer de spreekwoordelijke bezem door de instellingen gaat. Zo wordt het NAi omgebouwd tot Het Nieuwe Instituut, dat naast de architectuur ook andere ontwerpdisciplines moet gaan bedienen. Het Stimuleringsfonds Architectuur wordt onderdeel van het

nader onderzoek. Al zou het maar zo kunnen dat die profilering zich wat te veel heeft gericht op de grote projecten en het vak zelf. We hebben de sector versterkt en de Nederlandse architectuur gevierd als zelfstandige grootheid en exportproduct. Ondertussen lijken we te zijn vergeten ook aandacht te houden voor de bredere maatschappelijke waarde van goed ontwerp. Voor datgene wat juist ten grondslag lag aan de traditie van het institutioneel ontwerp. En op het moment dat we dat gingen inzien, hadden we geen instrumenten meer om al die mooie woorden en ambities ook echt goed in de praktijk te brengen. Daarmee is het haast of we de kip met de gouden eieren niet hebben geslacht, maar wel behoorlijk van de leg hebben gebracht.

Nogmaals, het is een hypothese, maar dit zou ook zomaar eens de verklaring kunnen zijn voor het feit dat architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur terrein en vooral positie hebben verloren. Dat geldt voor de woningbouw en de bredere volkshuisvesting, maar ook voor tal van andere publieke opgaven, zoals de scholenbouw, de zorg, de openbare ruimte en de ontwerpende aandacht voor de leefomgeving als geheel. Ook past het bij een ontwikkeling waarbij veel architectenbureaus zich, onbewust, de kaas van het brood hebben laten eten door aannemers en tekenbureaus. Juist dit soort disciplines waren voorheen integraal onderdeel van het ontwerp. Tegenwoordig wordt de technische uitwerking veelal uitbesteed, met als gevolg dat de architect meer en meer slechts een van de vele adviseurs aan tafel is en niet langer als vanzelfsprekend van begin tot eind bij een ontwikkeling betrokken is.

Wat dat betreft heeft ook de architectuur zichzelf tekortgedaan en afhankelijk gemaakt van derden. En eigenlijk geldt hetzelfde voor tal van gespecialiseerde marktpartijen en ontwikkelaars die vaak uitblinken binnen hun eigen expertise, maar de raakvlakken met aangrenzende disciplines en opgaven uit het oog verloren zijn. Sectoraal werken en denken heeft de overhand. Excelsheets zijn leidend, visie is een olifant die het zicht belemmert en sturen op proces en geld wordt belangrijker geacht dan inhoud. En dat is voor iedereen een groot gemis. Want zonder die connectie, zonder een goed verhaal en zonder een vanzelfsprekende interdisciplinaire samenwerking ontstaat nooit de broodnodige maatschappelijke meerwaarde.

Overigens is deze zorg niet nieuw. Zo verschijnt in 2006, jaren geleden alweer, een advies van het College van Rijksadviseurs (CRa) over de toekomst van het rijksarchitectuurbeleid. Daarin houdt het een warm pleidooi om economie en cultuur weer innig met elkaar te verbinden. Het CRa breekt een lans voor de publieke waarde van het ontwerp. De kern van het betoog zit in de constatering dat goed ontwerp

³ Fred Feddes, 'Het institutioneel ontwerp als geheugen. Rondetafelgesprek over de ontwerpfunctie van het landsbestuur' In: *Institutioneel ontwerp: relict, revival of revisie* (Den Haag, 2006).

⁴ Kirsten Schipper, Guus Enning ed., *Rijk aan ontwerpkracht. 30 jaar Rijksarchitectuurbeleid* (Den Haag, 2001).

Het Julianapark in Stadskanaal, aangelegd in 1935 als onderdeel van de werkverschaffing. Het ontwerp is van tuin- en landschapsarchitect Jan Vroom.
Foto: Groninger Archiven, beeldbankgroningen.nl

veel bredere Stimuleringsfonds Creatieve Industrie. Dat de invloed minder wordt, blijkt ook uit de geleidelijke afschaling van de status van het beleid. Waar de eerste drie architectuurnota's nog volwaardige nota's zijn, zijn hun opvolgers respectievelijk een actieprogramma, een visie en een actieagenda.

Hoe het komt dat de traditie van ons institutioneel ontwerp verzwakt, terwijl er zeker met de eerste drie architectuurnota's juist volop geïnvesteerd is in de profilering van architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur, vraagt

De rijksmonumentale gemeentewerf met directeurswoning aan de Jacob Bruggemalaan in Veendam, in 1918 ontworpen door gemeente-architect E. Brader

Foto: Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

weer een vanzelfsprekendheid moet worden: “Het beste cultuurbeleid, en daarmee ook het beste architectuurbeleid, is een beleid dat zich uiteindelijk overbodig maakt omdat alle andere beleidsvelden doortrokken zijn van de culturele component en de implicaties daarvan ten volle voor hun rekening nemen. Voor de architectuur zou dit een situatie betekenen die bijna vergelijkbaar is met de periode van voor de ‘zondeval door arbeidsdeling’. Zo maakten de landmeters die in de zeventiende eeuw verantwoordelijk waren voor een droogmakerij als de Beemster geen onderscheid tussen techniek en schoonheid: dat was gewoon eenzelfde ding.”⁵

Sterk is ook hoe ze in het advies duidelijk maken hoezeer we onszelf hebben opgesloten in een zelfgebouwde gevangenis, waarmee we het vinden van oplossingen nodeloos complex hebben gemaakt door opgaven sectoraal en vooral juridisch en procedureel aan te vliegen. “Nederland is verzadigd en slibt in hoog tempo dicht, of het nu gaat om regelgeving, landschap of infrastructuur. Hoe komen we uit onze zelfgebouwde gevangenis? Hoe keren we het tij en maken we weer ruimte? Hoe creëren we een goede voedingsbodem voor de ambities van gemeenten, corporaties en marktpartijen? In dit licht kan het architectuurbeleid na 2008 aanzetten tot een nieuwe houding. Een attitude die ons het plezier in de maakbaarheid van onze topografie doet her vinden. Het zou een oproep kunnen zijn tot een nieuwe cultuurpolitieke agenda; tot het verbinden van feitelijke ontwikkelingen met een concrete ambitie; tot een terugkeer naar de cultuur van het maken en een pleidooi voor een betekenisvolle omgang met onze ruimte. Want zonder cultuur banaliseert de maatschappij en ontnemen we de economie de zo noodzakelijke prikkels.”⁶

Werken aan meerwaarde

Negentien jaar later zijn de analyses van het toenmalige College van Rijksadviseurs nog altijd raak. Ze hebben misschien zelfs aan betekenis gewonnen. Al was het maar omdat de ruimtelijke opgaven van nu in aard en omvang alleen maar groter zijn geworden. We kampen met grote woningnood, het moet anders in de landbouw, de energietransitie vraagt aandacht, we moeten het verlies van biodiversiteit keren en onze mobiliteit dient verduurzaamd te worden. En dan hebben we het nog niet over de enorme impact van klimaatverandering, waarvan we de consequenties nog maar nauwelijks kunnen overzien.

De onderlinge relaties tussen al die opgaven zijn groot. Alles hangt samen, direct dan wel indirect. Bovendien hebben ze één ding gemeen: ze gaan het aanzicht van onze woon- en leefomgeving de komende jaren sterk veranderen. En precies dat brengt nog een extra zorg met zich mee. Want hoe houden we in al dat geweld ons landschap, onze steden en onze dorpen leesbaar en herkenbaar? En hoe gaan we in die enorme dynamiek om met bestaande maatschappelijke en cultuurhistorische waarden?

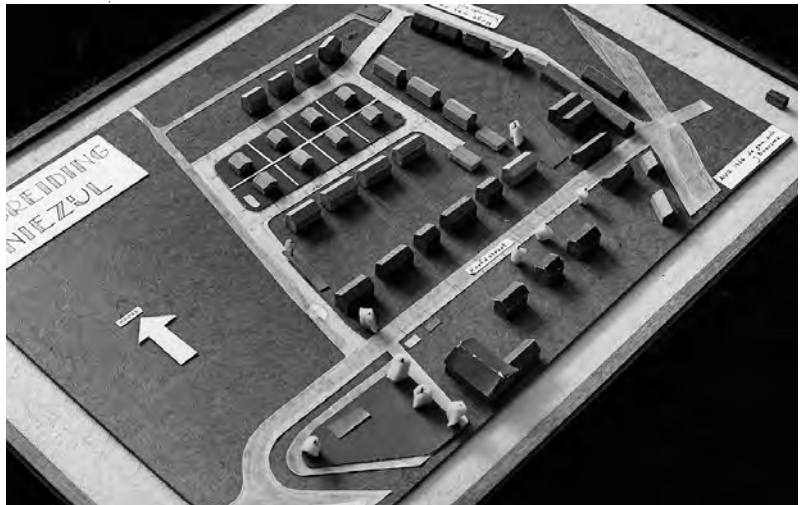
Deze vragen zijn relevant voor Nederland, en al helemaal voor Groningen, waar al die opgaven uiterst geconcentreerd samenkomen. Binnen een straal van een paar kilometer landen de opgaven hier in een middelgrote stad en een ommeland dat behoort tot de oudste cultuurlandschappen van West-Europa. Rijk naast arm, krimp naast groei, landbouw naast natuur, stad naast dorp, opgaven boven en onder de grond, water tegenover droogte, verzilting en veenoxidatie:

⁵ College van Rijksadviseurs, *Visie Architectuurbeleid 2008+* (Den Haag, juni 2006), p 14.

⁶ College van Rijksadviseurs, *Visie Architectuurbeleid 2008+*, p 26.

Opening van openluchtzwembad De Dobbe in Zuidhorn in 1972.
De redenaar achter de microfoon is waarschijnlijk
gemeentearchitect J. Boersma.
Foto: Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

Maquette van de uitbreiding van Niezijl, in augustus 1964 gemaakt door gemeentearchitect J. Boersma van de gemeente Crijpskerk
Foto: Groninger Archieven, beeldbankgroningen.nl

je vindt het allemaal in Groningen. Daar komt bij dat we hier ook nog eens te maken hebben met een grote uitdaging die alles alleen maar verder compliceert: de aardbevingen en de daaruit voortvloeiende versterkingsoperatie.

Overeenkomstig is niet alleen de ruimtelijke impact, maar ook het feit dat geen van bovengenoemde opgaven zich sectoraal laat oplossen. Het dwingt ons om weer echt integraal te gaan denken. Klimaatverandering houdt zich immers niet aan gemeentegrenzen en ook onze woningmarkt 'opereert' op stadsregionaal niveau. Ook dwingt het ons tot een veel hechtere samenwerking tussen overheden onderling – Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen – semi-publieke partijen, waaronder woningcorporaties en zorginstellingen, belangengroepen, marktpartijen en bewoners. En dan geen samenwerking op basis van procedures en een juridisch instrumentarium, maar een waarin inhoud en het duurzaam dienen van het publieke belang op één staan.

Dat we het weer samen moeten doen, is een vanzelfsprekendheid. Minstens zo vanzelfsprekend is dat er ook regie nodig is. Er is maar een partij die hierin het voortouw kan en moet nemen, en dat is de overheid, ongeacht de politieke kleur van bestuur en politiek. Het is de hoogste tijd om daar inhoud weer leidend te maken en stippen op de horizon te zetten.

Overigens wordt daar ook van alle kanten om geroepen, niet in de laatste plaats door 'de markt'. Ideologie, visie, ambitie en durf om het anders te doen: het zijn essentiële ingrediënten. Zorg voor helderheid, wees proactief, kijk integraal en investeer in goed opdrachtgeverschap. Daag elkaar uit, inspireer elkaar, was elkaar flink de oren wanneer dat nodig is, maar prijs elkaar ook wanneer daar reden toe is. Dat is de basis waarop we samen aan de slag moeten gaan, onder regie van een overheid die weet waar ze het

over heeft, en die vertrouwen heeft en geeft. En juist daarin kan het ontwerp ook weer een essentiële rol spelen. Want als het ontwerp ergens goed in is, dan is het wel in het verknopen van opgaven en het doordenken van scenario's. Het brengt inspiratie en is een fantastisch instrument om een brede doelgroep mee te nemen in de transities die voor ons liggen. Bovendien is het ontwerp in staat om de maatschappelijke opgaven weer betekenisvol te verknopen met cultuur en economie. En daar wordt onze leefomgeving beter en mooier van.

Natuurlijk hoeven we niet meer terug naar een tijd waarin het Rijk zelf de postzegels en telefooncellen ontwierp. Ook is het niet nodig dat stadsbouwmeesters of directeurs van gemeentelijke diensten weer achter de tekentafel kruipen om zelf het ontwerp voor onze scholen, buurtcentra en gemeentekantoren te gaan maken. Wel is het van groot belang om ontwerpende disciplines weer een centrale rol te geven binnen overheidsorganisaties, dienstbaar aan de publieke zaak. Dat is alleen al nodig om een goede opdrachtgever te kunnen zijn en iedere uitvraag scherp en doordacht op tafel te krijgen. Zorg dat de planologische en stedenbouwkundige mise en place weer op orde is. Zo kun je weer echt een goede partner zijn voor diegenen die aan de ruimte en de leefomgeving werken.

Aanvullend zou het goed zijn wanneer overheden een platform creëren waarop zichzelf, maar ook uitvoeringsorganisaties, marktpartijen, ontwerpers en andere publieke opdrachtgevers de handen ineenslaan en samen optrekken. Voor 'ons' zou dat een Atelier Groningen kunnen zijn, waarin iedereen het eigenbelang ondergeschikt maakt aan het collectieve belang, kennis uitwisselt, opgaven combineert, samen scenario's doordenkt en elkaar uitdaagt en scherp houdt. Dat zal zich gegarandeerd uitbetalen in (meer)waarde.

Busknoop UMCG Noord, naar ontwerp van Koen van Velsen Architecten. Op de achtergrond de Kunstwerf van architecten Ard de Vries en Donna van Milligen Bielke.

Fotografie: Silvio Zangarini

Licht in de tunnel

Ondanks het feit dat we de Nederlandse institutionele ontwerptraditie de afgelopen pakweg dertig jaar wat hebben laten varen, zijn we de aandacht voor goed ontwerp echt nog niet kwijt. Daarvoor zit het te sterk in het Nederlands DNA. De laatste tijd is er zelfs sprake van een opwaartse beweging. Zo neemt het aantal steden met een stadsbouwmeester toe. Ook kleinere gemeenten stellen weer ontwerpers aan, zeker ook in Groningen waar het aantal dorpsbouwmeesters groeit. In de kwaliteit van het opdrachtgeverschap zijn er eveneens lichtpuntjes. Zo stond Groningen afgelopen jaar met maar liefst vier projecten in het *Jaarboek Architectuur in Nederland*, waarvan drie in de stad en een in Midden-Groningen: De Kunstwerf, de Busknoop UMCG Noord, de renovatie en verduurzaming van het Groninger stadhuis en Kindcentrum Zuiderkroon in Hoogezand. In alle gevallen ging het om publiek opdrachtgeverschap van respectievelijk de gemeente Groningen en de gemeente Midden-Groningen. Daarbij staat het kindcentrum symbool voor een sterk scholenbouwprogramma dat onder regie van de gemeente Midden-Groningen vorm krijgt.

Ook elders vinden we interessante projecten die laten zien wat de meerwaarde is van een integrale aanpak. Neem de overtuigende herinrichting van diverse dorpskernen in de voormalige gemeente Loppersum, waarbij de oplossingen niet verkeerskundig, maar juist ontwerpend werden gezocht én gevonden. Of de nieuwe Campus Eemsdelta waar een groot mbo-onderwijsprogramma is vervlochten met het landschap.

Verder zijn er mooie voorbeelden van relevant ontwerpend onderzoek, zoals de manifestatie Sponsland die tot stand kwam op initiatief van de gemeente en de provincie Groningen.

Onder de paraplu van Sponsland werkten prominente landschapsarchitecten aan acht reële scenario's voor de toekomst van Groningen, tegen het achterdoek van een veranderend klimaat. Dat het ontwerp goed in staat is om op het oog onverenigbare grootheden samen te brengen, bleek recent uit het gebiedsproces KRW Lauwersmeer. Daar werd in opdracht van Waterschap Noorderzijlvest en de provincie samen met natuurorganisaties en landbouwers geschetst aan een nieuw en samenhangend perspectief op natuur en landbouw.

Ja, bovengenoemde voorbeelden zijn nog incidenten, maar wel hoopvolle incidenten. Minstens zo hoopvol is de constatering dat er ook nog altijd opdrachtgevers zijn die heel goed weten hoe je 'werk van werk' maakt, ofwel: hoe je opgaven, maar ook budgetten op een slimme manier met elkaar verknoopt om zo tot meerwaarde te komen. NS en ProRail geven daarin het goede voorbeeld. Hun publieke opdrachtgeverschap is van hoog niveau. En nee, dan hebben we het niet over het op tijd laten rijden van de treinen en de herfstblaadjes op het spoor, maar wel over de integrale aanpak van stations en stationsomgevingen. Overal in Nederland trekken ProRail en NS daarin samen op met gemeenten, provincies en stadsregio's, vaak met overtuigende resultaten als gevolg.

Interessant is ook de wijze waarop een groeiende groep architecten en ontwikkelaars zich maatschappelijk engageert. Ze zijn ambitieus, nemen stelling, omarmen de duurzame opgave, gaan op zoek naar alternatieven voor de reguliere bouw- en ontwerppraktijk. In veel gevallen durven architecten en ontwikkelaars zelfs veel verder te gaan dan gemeentelijke ambities, bijvoorbeeld op het vlak van circulair bouwen en het aanzienlijk terugdringen van de rol van de auto in de gebiedsontwikkeling. Mooie voorbeelden van dit nieuwe engagement zijn de publicatie van architectenbureau De Zwarte Hond over de woning-

Campus Eemsdelta te Appingedam, ontworpen door De Unie Architecten

Fotografie: Egbert de Boer

Campus Eemsdelta te Appingedam, ontworpen door De Unie Architecten

plattegrond en de oproep van LEVS architecten om hard aan de slag te gaan met carbon-based design, alleen al omdat we anders de Parijse duurzaamheidsdoelen niet gaan halen. Boeiend zijn verder de studies van gebiedsontwikkelaar VanWonen die samen met architect Patrick Koschuch een lans breekt voor nieuwe collectieve woonoplossingen.

Inspiratie kunnen we ook halen buiten Nederland. Zo is de tijd dat we lacherig konden doen over het ontwerpklimaat in België, of eigenlijk de afwezigheid daarvan, wel voorbij. Vooral veel Vlaamse steden doen het bijzonder goed. Kenmerkend is de rol en positie van de Vlaamse stadsbouwmeesters. Zij opereren doorgaans onafhankelijker dan hun Nederlandse counterparts. Ondanks hun 'soft power' weten ze heel veel te bereiken. Inspireren, alternatieven aanreiken, vragen stellen, opgaven aanscherpen: het helpt enorm en draagt bij aan het architectuur- en opdrachtgeversklimaat.

Ook is de rol en positie van de Vlaams Bouwmeester, zeg maar de rijksbouwmeester van Vlaanderen, inspirerend. Mede dankzij dit instituut is een cultuur van open oproepen en pilotprojecten ontstaan die de kwaliteit van het ontwerp

De revitalisatie van het stadhuis in Groningen, uitgevoerd door Happel Cornelisse Verhoeven i.s.m. architectenbureau Fritz

Fotografie: Peter de Kan

op een hoger plan heeft gebracht. En ook de wijze waarop men in Vlaanderen selecties en aanbestedingen vormgeeft is anders. Procedures zijn veel meer dienstbaar aan de inhoud. Bovendien worden aanbestedingen regelmatig zo ingericht dat ook jonge ontwerpers een kans krijgen. In Vlaanderen hoef je dus niet al twintig scholen gebouwd te hebben om een school te mogen ontwerpen. En dat allemaal binnen dezelfde Europese aanbestedingsregels die ook in Nederland gelden.

De Brusselse stadsbouwmeester Kristiaan Borret, die zelf een hoofdrol vervulde in deze 'Vlaamse ervaring' stelde in een interview in het recente *Jaarboek Architectuur in Nederland* dat deze aanpak behalve variëteit en hoge ontwerp kwaliteit ook veel engagement oplevert. Hij noemt Belgische architecten een tikje radicaler. "Zij 'vechten' in actiescomités voor sociale inclusie, het klimaat en rechtvaardigheid op de woningmarkt. Niet tegen elkaar." In een ander interview, verschenen op gebiedsontwikkeling.nu, onderstreept Borret bovendien de bepalende rol van ontwerp onderzoek bij de politieke besluitvorming over stedelijke ontwikkelingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, zijn voornaamste werkgebied. Ontstijgt de sectorale aanpak, kijk vooruit en denk in scenario's, is het devies. En niet voor niets, want: "Het is toch absurd te denken dat het maken van een gebied een lineair project is waarbij je recht op een oplossing afgaat?"

De grap is dat de inspiratie die ten grondslag ligt aan de hernieuwde Vlaamse bouwcultuur uit Nederland komt. Zo heeft men heel goed naar het inmiddels genivelleerde Ne-

derlandse architectuurbeleid gekeken, en naar instituten als Atelier Rijksbouwmeester, het College van Rijksadviseurs en 'onze' traditie van stadsbouwmeesters en gemeente-architecten. Alleen, ze kopieerden het niet, ze gaven er een flinke update en upgrade aan. Vooral wat betreft de positionering van het ontwerp en het borgen van directe doorwerking op de stadsontwikkeling.

Zo'n heruitvinding en herpositionering kan natuurlijk ook in Nederland, en zeker in Groningen. De tijd is rijp, niet alleen omdat we meer en meer inzien dat het ook echt anders moet. Visie is geen vies woord meer. De prachtige incidenten laten zien dat we het nog altijd kunnen. Overheden bewegen, zowel op provinciaal, gemeentelijk als op rijksniveau. Illustratief is de wens van het Rijksvastgoedbedrijf om een grotere maatschappelijke rol te gaan spelen in gebiedsontwikkeling. Ook is het besef nagenoeg partijbreed doorgedrongen dat we in de woningmarkt te ver doorgesloten zijn en die aloude volkshuisvestingstraditie eigenlijk nog helemaal niet zo gek was. Laten we weer van reactief naar proactief gaan. Laten we economie en cultuur weer innig met elkaar verbinden en zo het plezier in de maakbaarheid van onze leefomgeving een betekenisvolle en vooral ook duurzame impuls geven!

Redactie:
Arnoud Garrelts
Tim Willems-Kruize
Peter Michiel Schaap

Tekst:
Chris Zwart
Mette Wijling
Peter Michiel Schaap

Correctie:
Petra Pauw

Grafisch ontwerp:
Peter de Kan

Illustratie:
Megan de Vos

Met dank aan:
Mathijs Dijkstra (LAOS Landscape Urbanism)
Menno Smit (Gemeente Eemsdelta)
Tamara Ekamper (Gemeente Groningen)
Jonas Papenborg (Landscape Collected)
Bé Schollemma (Gemeente Westerkwartier)
Henk Stadens (De Zwarte Hond)
Daan Doevendans (Gemeente Midden-Groningen)
Marnix van der Scheer (MX13)
Gerben Kleiman, Wessel Dijkstra (Gemeente Het Hogeland)
Anne van den Heuvel, Monique Antonis
Sterre Brummel, Marga Bremer-Van der Kooi
Francien van Soest, Els van den Berg (Provincie Groningen)
Marlijn Baarveld (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Josse Feitsma (Nationaal Programma Groningen)

nationaal programma
groningen

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

GRAS

Groningen staat voor tal van grote ruimtelijke opgaven: van klimaatadaptatie en energietransitie tot de bouw van vele nieuwe woningen en het scheppen van nieuw perspectief voor de landbouw. Maar hoe houden we in al die ruimtelijke dynamiek onze steden, wijken, buurten en dorpen leefbaar, herkenbaar en aangenaam? Het antwoord is vrij simpel: gewoon door samen goede wederkerige plannen te maken en het proces weer dienstbaar te maken aan de inhoud en de ambitie. Is dat nieuw? Welnee. Decennialang hebben we het zo gedaan.

Met deze handreiking doet de provincie Groningen een oproep om die draad weer op te pakken. Het is een pleidooi om de rijke Groningse ontwerp- en planningstraditie een nieuwe impuls te geven. Integrale samenhang, goed opdrachtgeverschap en goed ontwerp vormen de sleutel. Samen kunnen we ervoor zorgen dat al die opgaven die op ons bord liggen een versterking worden van de schoonheid en economische potentie van onze provincie. Niet ten koste van de unieke historische kwaliteiten, maar juist ook als een verrijking die het Groninger landschap ook voor toekomstige generaties (be)leefbaar maakt.